www.turkishstudies.net/turkishstudies

Turkish Studies

eISSN: 1308-2140

Research Article / Araştırma Makalesi

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY

Sponsored by IBU

Ihlara Vadisi, Ihlara ve Belisırma'nın Bizans Dönemi Yerleşim ve Sosyal Yapısı Üzerine Görüşler*

Remarks on the Settlement and Social Pattern of the Ihlara and Belisırma, Ihlara Valley in Byzantine Period

Mustafa Sacit Pekak** - Hülya Coşgunaras***

Abstract: The Ihlara Valley (Peristremma), located in Güzelyurt (Karbala/Gelveri) district of Aksaray, is an important settlement of Cappadocia for the Christians of medieval period. Although the Christian presence in Cappadocia was well-known since the 1st century, it was in the 3rd century when the region became the important centre of Christianity and the religious living was shaped by the three Cappadocian fathers, namely Gregory of Nazianzos, Gregory of Nyssa and Basil the Great, bishop of Caesarea. Basil the Great founded the first cenobitic monasteries of Cappadocia which also underpinned the Byzantine monastic system. Although he was the founder of monasticism both in Cappadocia and Anatolia, there exist no written primary sources directly indicating the presence of monasteries in the region. The presence in question was tried to be demonstrated by archeological data. Finely carved, well-organized complexes with churches attached were identified as monasteries. Besides, early travelers and early scholars visiting Cappadocia characterised it as a 'monastic region' only inhabited by monks. Within a similar generalisation Ihlara Valley, with its 14 km length and northwest-southeast direction, was also defined as a monastic settlement as well because of its natural land form suitable for seclusion and because of the density of many churches, complexes and other religious spaces. The recent studies in the region, on the other hand, discuss that such complexes were actually the mansions of the aristocrats and the powerful (dynatoi) resident in Cappadocia. Our research in Ihlara suggested that the rock-cut complexes were indeed the residences of the elite whose presence was certified by the wall paintings and the donor portraits in the churches of the valley. In this present study, we aim to make an assessment on the wall paintings, inscriptions and newly-found complexes of the Ihlara and Belisırma settlements. Furthermore, by examining the actual entities of the complexes that were formerly identified as monasteries, we intend to discuss new remarks and suggestions on the settlement pattern of these settlements.

* Bu çalışma, Prof. Dr. M. Sacit PEKAK danışmanlığında, Hülya ŞAHNA (COŞGUNARAS) tarafından hazırlanan ve 2018 yılında kabul edilen "Kapadokya Bölgesi, Ihlara Vadisi'ndeki Bizans Dönemi Kaya Mimarisi" başlıklı doktora tezinden güncellenerek üretilmiştir.

** Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü,
Prof. Dr., Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of History of Art.
ORCID 0000-0003-3796-5829, sacitpekak@gmail.com

*** Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü,
Asst. Prof., Adıyaman University, Faculty of Arts and Science, Department of History of Art.
ORCID 0000-0002-2348-4429, hsahna@adiyaman.edu.tr

Cite as/ Atıf: Pekak, M.S. & Coşgunaras, H. (2021). Ihlara Vadisi, Ihlara ve Belisırma'nın Bizans dönemi yerleşim ve sosyal yapısı üzerine görüşler. *Turkish Studies*, 16(7), 285-326. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.54173>

Received/Geliş: 11 November/Aralık 2021

Accepted/Kabul: 27 December/Aralık 2021

Published/Yayın: 31 December/Aralık 2021

Checked by plagiarism software
CC BY-NC 4.0

Structured abstract: The attenuation of the theme system from the 9th century led to the development of the landowning families in the provinces. It brought about the rise of the elites who held strong family ties and who possessed great resources and income. Especially in the 9th and 10th centuries, Cappadocia witnessed the appearance of great landowning families. Although their presence is known thanks to their patronage in churches and monasteries, only recently are the living spaces of these families subjected to scholarly attention. These structures, which were thought to be monasteries for a long time, caused the settlements and therefore Cappadocia to be defined as a monastery settlement. As it is a common assumption in recent studies on the region, a trapeza and a refectory, along with a church, are the distinctive features for a complex to be called a monastery. The studies show that especially in and around Göreme the complexes containing refectories are monasteries, whereas those without refectories but with churches and large halls attached to them are the mansions used by the members of provincial or military aristocracy. Each settlement type which was in early scholarship identified as monastic actually has a settlement structure that exhibits different characters, and this also reveals the social structure of the settlements.

Because of its self-sheltered land form suitable for seclusion, the Ihlara Valley had long been identified as a monastic settlement where all the complexes holding a church were regarded as monasteries. The four main settlements the valley houses are Selime, Yaprakhisar, Belisırma and Ihlara. The research on the two uppermost settlements of the valley (Selime and Yaprakhisar) show that because agricultural and military settlements located on the ancient and military route of the era, they were constantly settled by the monks and local inhabitants, and temporarily settled by soldiers and aristocratic families. Accordingly, the rock-cut complexes were the mansions used by that population. Although there does not exist even a single refectory in four settlements, the presence of a monastic settlement in the valley is not totally ruled out. Such a monastic settlement is thought to be located not in Selime-Yaprakhisar, but in the southern part of the valley, mainly in Belisırma. This phenomenon required a reconsideration of the complexes which were deprived of refectories but still identified as monasteries.

According to the secondary sources, architectural data, wall paintings and inscriptions, the southern part of the valley held a civilian settlement. In our field surveys we came across with the traces of a constant or temporary civilian settlement. We identified eleven rock-cut complexes some of which contained churches and some of which could not directly associated with any religious space and were possibly used as dwellings. Abbreviated in the main text as ‘KOM’ for ‘the rock-cut complexes’, we numerated them taking the western slope as the starting point and taking their positions in the valley into consideration.

Densified mainly on the western slope of the valley, these complexes behind facades of blind niches, cornices and pilasters belonged most possibly to the civilian usage. Out of these eleven complexes, KOM 1 and KOM 8 had their own churches, whereas the remaining ones could not be associated with a church. The transverse or longitudinally rectangular, barrel vaulted large halls behind the facades must have been used as reception halls, in parallel to the examples in other settlements throughout Cappadocia. On the other hand, however, these complexes bear differences in terms of the decoration of their facades and the arrangement of the rooms behind their facades. Whereas behind its two or three-storeyed facade a complex displays only a rectangular hall and a simple room attached to it, some complexes were arranged as two or three storeys and contained vital spaces such as kitchens and stables.

There is no refectory or trapeza in the settlements of Belisırma and Ihlara, which are regarded as the monastery centers of the Peristremma Valley. In contrast, new evidence suggests that Ihlara and Belisırma were settled not only by monks and clergy, but also by non-clergy and secular civilians of various social classes. While the donor portraits and inscriptions of the churches show the artistic patronage of a population made up of the powerful (dynatoi), landlords, or military elites, the complexes we've identified have also shown the presence of at least some of these people in the settlements. In the scope of the project in 2014, the Ministry of Culture and Tourism recorded 39 churches and eleven building complexes in Ihlara and Belisırma on a topographic map. The spatial connections between the residences, which are likely to belong to the powerful, and the churches could be established in this manner. As a result, KOM 1, KOM 6, 7, and KOM 8 are the building groups with which we can interact with the churches. KOM 2, KOM 5, and KOM 11 are building complexes that we cannot clearly associate with a donor, but based on their facade arrangements and quality workmanship, we believe they were used as residences or public functions in settlements.

The titles in the donor inscriptions indicate a military population, implying that the patrons were also soldiers in charge of defending Belisırma and Ihlara. We can assume that these soldiers were temporary

residents of the settlements and lived in the complexes we identified in Ihlara and Belisırma while on duty. The churches without wall paintings and the complexes formed by spaces roughly carved into the rock are difficult to associate with the dynatoi in the valley. However, it appears plausible that these churches and complexes were used by the settlement's lower or middle classes. These are most likely the valley's permanent residents.

With all of the information we have gathered as a result of our research, we can conclude that calling Ihlara and Belisırma a monastic settlement is premature at this point. Because the churches of Belisırma and Ihlara, which are defined and evaluated as monasteries, are family churches or places of worship attached to the valley's private residences. The presence of arcosolium, parekklesion, burial chambers, and graves in these churches demonstrated that these sites were also used as burial sites, and that the locals continued the Byzantine tradition in this regard. Furthermore, while we did not come across a monastery that would serve all of the residents of Ihlara and Belisırma, we can say that the valley's religious life is concentrated in Ihlara and Belisırma. In addition, although we did not come across a monastery that would serve all the residents of Ihlara and Belisırma, we can say that the religious life of the valley is concentrated in Ihlara and Belisırma. More detailed studies may pave the way for different proposals on this subject, but in our opinion, based on the current research, it would be more accurate to say that Ihlara and Belisırma are religious, military, and civilian settlements with both permanent and temporary populations, with settlers from the upper, middle, and lower strata of society.

Keywords: Early Christian and Byzantine Arts, Ihlara Valley, Cappadocia, Patronage, Monastic Settlements

Öz: Aksaray ilinin Güzelyurt (Karbala/Gelveri) ilçesine bağlı Ihlara (İrhala) Vadisi Orta Çağ'da Kappadokya'nın önemli bir Hristiyan yerleşimidir. 1. yüzyıldan itibaren Kappadokya'da Hristiyan cemaatin varlığı bilinse de Kappadokya 3. yüzyılda Hristiyanlığın önemli bir merkezi olmuş, bölgedeki dini yaşam özellikle 4. yüzyılda Kappadokyalı üç büyük kilise babası Nazianslı Gregorios, Nyssalı Gregorios ve Kayseria'lı Büyük Basileios ile şekillenmiştir. Büyük Basileios Bizans Manastır sisteminin de temelini oluşturan Kappadokya'daki ilk kenobitik manastırları kurmuştur. Büyük Basileios her ne kadar Kappadokya ve Anadolu'da manastır hareketinin kurucusu olarak kabul edilse de bölgedeki manastır varlığını destekleyecek herhangi bir yazılı belge günümüze ulaşmamıştır. Bölgedeki manastırların varlığı mimari verilerden hareketle ortaya konmaya çalışılmıştır. İyi organize olmuş, kaliteli işçilik sergileyen ve bir kilise içeren yapı toplulukları manastır olarak tanımlanmış, Kappadokya'nın sadece keşişler tarafından yerleşilen bir manastır bölgesi olduğu özellikle seyyahlar ve bölgede erken dönemde çalışan araştırmacılar tarafından kabul edilmiştir. Benzer bir genelleme ile 14 km uzunlukta kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda kıvrımlı bir şekilde uzanan Ihlara Vadisi de korunaklı, inzivaya çekilmeye uygun yapısından ve vadi boyunca yamaçlara oyulmuş çok sayıda kilise, kilise ile bitişik yapı toplulukları ve ibadet mekanlarının varlığından dolayı bir "manastır yerleşimi" olarak tanımlanmıştır. Ancak Kappadokya'da son yıllarda yürütülen çalışmalar manastır olarak tanımlanan yapı topluluklarının aslında bölgede var olan aristokrat, soylu ya da güçlülerin (dynatoi) birer konutu, bunları içeren yerleşimlerin ise farklı karakterler sergileyen yerleşimler olduğunu ortaya koymuştur. Ihlara Vadisi'nin Ihlara ve Belisırma yerleşimlerinde yürüttüğümüz çalışmalar da manastır olarak kabul edilen kayaya oyma yapı topluluklarının, vadideki varlıkları kilise duvar resimlerindeki yazıt ve bani portreleri ile desteklenen soylulara ait konutlar olduğunu düşündürmüştür. Bu nedenle bu çalışmada Ihlara ve Belisırma yerleşimlerindeki kiliselerin duvar resimleri, yazıtları ve yeni tespit ettiğimiz kayaya oyma yapı toplulukları bir bütün olarak değerlendirilmiş, vadideki manastır olarak tanımlanan yapı topluluklarının manastır olup olmadıkları sorgulanarak vadinin yerleşim yapısı üzerine yeni görüş ve öneriler sunulması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erken Hristiyan ve Bizans Sanatları, Ihlara Vadisi, Kappadokya, Sanat Hamiliği, Manastır Yerleşimleri

Giriş

Çalışmanın konusu, Kappadokya¹ bölgesi Aksaray ili Güzeyurt (Karbala/Gelveri) ilçesine bağlı Ihlara Vadisi'nde manastır merkezi olarak kabul edilen Belisırma köyü ve Ihlara kasabasının, Bizans döneminde nasıl bir yerleşim yapısına sahip olduğunun belirlenmesidir. Bu doğrultuda amacımız Belisırma ve Ihlara'nın birer manastır yerleşimi olup olmadıklarını sorgulayarak, eğer manastır merkezi değilse nasıl bir yerleşim karakterine sahip olduklarının tartışılması ve bu konuda yeni öneriler sunulmasıdır.

Kappadokya, 18. ve 19. yüzyıllarda bölgeyi ziyaret eden batılı seyyahların aktardığı bilgiler ile dikkat çekmeye başlamış, 20. yüzyıldan itibaren ise bölgede daha sistemli bilimsel çalışmalar yürütülmeye başlanmıştır². Gerek seyyahların aktardığı bilgilerde gerekse yürütülen bilimsel çalışmalarda Kappadokya genel olarak bir manastır yerleşimi olarak kabul edilmiştir. Çünkü bölgenin volkanik yapısı, dik yamaçlı ve korunaklı vadilerde çok sayıda kayaya oyma dini ve sosyal işlevli yapı ve yapı gruplarının oluşturulmasına da olanak sağlamıştır. Ayrıca 4. yüzyılın ortalarında Kappadokyalı üç kilise babasından biri olan Kaisareia Başpiskoposu Büyük Basileios'un (330-379) Anadolu'da manastır sistemini kurduğu ve Bizans İmparatorluğu manastır sisteminin Basileios'un koymuş olduğu kurallar çerçevesinde oluşmaya başladığı bilinmektedir³. Basileios'un bölgedeki manastır sisteminin kurucusu olduğunun bilinmesi, bölgenin korunaklı vadilerindeki bir kilise ile bitişik yapı gruplarının manastır, bunların yer aldığı yerleşimlerin ise manastır yerleşimleri olarak tanımlanmasına neden olmuştur. Ancak hem Kappadokya hem de Ihlara Vadisi'nde bir manastırın var olduğunu doğrulayacak yazılı belge bulunmamaktadır. Bu nedenle 20. yüzyıl sonlarından itibaren yürütülen bilimsel çalışmalar ile Kappadokya bölgesinde manastır olarak tanımlanan yapı toplulukları plan ve kuruluş özellikleri açısından tekrar değerlendirilmiş ve bu yapıların bulunduğu yerleşimlerin karakteri (Akhisar Çanlı Kilise, Kayseri Erdemli Vadisi, Açık Saray ve Ihlara Vadisi'ndeki Selime, Yaprakhisar gibi) sorgulanmıştır⁴.

Kalas, 2000 yılında tamamladığı doktora tezinde Selime ve Yaprakhisar'ın yerleşim karakterini sorgulamış, bu amaçla yürüttüğü çalışmalarda sivil kullanıma yönelik yapı kompleksleri

¹ Makalemizde yer alan imparator ve yer adlarının yazımında Ostrogorsky'nin Bizans Devleti Tarihi adlı eserinin İndeks bölümündeki yazılışları esas alınmıştır (Ostrogorsky, 2011, 536-582).

² 16. yüzyılda Kappadokya'ya gelen ilk seyyah H. Dernschwam (1553'ten 1555'e kadar), Nisan ayında gerçekleştirdiği gezi sırasında köylülerin hepsinin evlerini terk ederek dağlara, yüksek yerlere, su kenarlarına çıktıklarını ifade etmiştir. Seyyahın aktardıklarına göre evler çok basit, dağların içine oyulmuş mağaralardır. Tavanları ahşap olmadığı için yanma tehlikesi yoktur (Dernschwam, 1992, s. 265). 1705'te Kappadokya'ya gelen P. Lucas, kendinden sonra Kappadokya'yı gezen seyyahlara öncülük etmesi açısından önemlidir. Lucas, Kızılırmak çevresinde araştırmalara başlamış ve gördüğü yapıları "piramit evleri" olarak adlandırmıştır. Kayadan yapılmış bu evlerin de Hristiyan keşişlerin barınakları olduğunu ifade etmiştir (Lucas, 1720: 157). 19. yüzyılda İngiliz seyyah W. Ainsworth, bölgenin jeolojik yapısını ve yöredeki izlenimlerini aktarmıştır. Ihlara Vadisi'ne de gelen seyyah vadinin derin ve kayalık bir sel yatağı olduğunu ve çok sayıda mağaranın bulunduğu vadide nüfusun yoğun olabileceğini, mağaraların yanı sıra ev kalıntıları, hala ayakta duran taş kemerler gördüğünü ifade etmiştir. Vadinin, Yunanlılar tarafından Belistermeh olarak isimlendirildiğini belirtir (Ainsworth, 1842, s. 201; Ötügen, 1990, s. 13). 20. yüzyılda Kappadokya'da bilimsel çalışmalarını yürüten araştırmacılardan bazıları Hans Rott (1908), William Ramsey ve Gertrude Bell (1909), Guillaume de Jerphanion (1925-1942) Nicole ve Michelle Thierry (1961, 1963 vb), J. de Lafontaine-Dosogne (1963), Friedrich Hild ve Marcell Restle'dir (1981).

³ Atina'da eğitimini tamamladıktan sonra, 357'de annesi ve kız kardeşinin de teşvikiyle manastır yaşamına karar veren Basileios, Kappadokya'da kurmuş olduğu manastır için en uygun manastır sistemini belirlemek üzere Mezopotamya, Mısır, Filistin ve Suriye'yi de içine alan bir yolculuğa çıkmıştır. Her insanın örnek ya da öğüt almak yoluyla düzelmeye ihtiyacı olduğunu düşünen Basileios, bunun yalnızken gerçekleşmeyeceğini savunarak Pakhomios tarzı manastırı yani kenobitik sistemi seçerek Anadolu'ya uyarlamaya çalışmıştır. Tarikat manastırlarını sonuna kadar desteklemiş, yalnız yaşamayı asla onaylamamıştır. Basileios'un manastır kuralları kendi kendine yeten bir topluluk anlayışını gerektirmiştir. Basileios, hastalara ve yaşlılara yardımcı olmayı, seyyahlar için kalacak yer imkanı da sağlayan, insanlara yardımcı olmayı amaçlayan, topluluk halinde yaşamayı gerekli kılan manastır sistemini getirmiş ve Bizans İmparatorluğu'nun manastır sistemi Basileios'un koymuş olduğu kurallar çerçevesinde oluşmaya başlamıştır (Delahaye, 1948, s. 141; Talbot, 1999, s. 165; Rodley, 2001, s. 11; Mango, 2002, s. 209; Harmless, 2008, s. 496).

⁴ Yerleşimlerde yürütülen araştırmaların ayrıntılarına, yazımızın "Bizans İmparatorluğu ve Ihlara Vadisi'nde Manastır Sorunu" bölümünde yer verilmiştir.

tespit etmiştir. Yapıları yerel halkın konutları olarak tanımlamış, vadinin kuzey kesiminin değerlendirmesini buna göre yapmıştır. Vadideki yerleşim ve kaya mimarisi ile ilgili en kapsamlı araştırmayı yürüten Kalas, Selime ve Yaprakhisar'da on üç alan tespit etmiştir. Alanlardaki avlulu malikane ya da konutların tarımsal ve depolama amaçlı kullanılmış olabileceğine dikkat çeken araştırmacı, vadinin kuzeyindeki Selime ve Yaprakhisar'ın halkını da geçici ve sürekli yerleşenler olarak ikiye ayırmıştır. Araştırmacıya göre keşişler ve ruhban sınıfından olmayan yerel halk sürekli yerleşenler iken, aristokratik aileler ve askerler geçici yerleşenlerdir. Avlulu yapı toplulukları bu sürekli ve geçici nüfusun ihtiyaçlarını karşılamıştır. Selime ve Yaprakhisar yerleşimlerindeki kaya mimarisi askeri kışla, askeri toplanma noktası ve gözetleme karakolu; tarımsal üretim sonunda toplanan hasatı kış aylarında saklama ve depolama alanı; yaz aylarında yazlık evler olarak kullanılmıştır. Selime'deki anıtsal Kale Manastırı da kilisede tasvirleri görülen ancak tarihi kişilikleri aydınlatılamayan zengin bir aristokrat ailenin kilisesidir. Kalas, Belisırma ve Ihlara'yı ise manastır yerleşimi olarak tanımlamış, Direkli Kilise ve Ala Kilise'nin bulunduğu Belisırma'yı buradaki manastır yaşamının merkezi olarak kabul etmiştir (Kalas, 2000, s. 60-67, 166-167; Şahna, 2019, s. 109-110). Ancak bu yapı topluluklarında, tartışmalarına yazımızın "Bizans İmparatorluğu ve Ihlara Vadisi'nde Manastır Sorunu" bölümünde yer vereceğimiz gibi, toplu bir şekilde yemek yemek ve ibadet etmek için gerekli olan yemekhaneye (trapeza/refektorium) rastlanmamıştır. Ihlara'daki Sümbüllü, Karanlık Kale ve Eğritaş Kiliseleri de vadide çalışmalar yürüten Nicole ve Michelle Thierry (1961, 1963), J. de Lafontaine-Dosogne (1963) ve Lyn Rodley (1985) gibi araştırmacılar tarafından manastır kilisesi olarak tanımlanan yapılardır, fakat bu yapılarda da yemekhane bulunmamaktadır. Yapı topluluklarında bir yemekhanenin bulunmaması bu yapıların gerçekte hangi işlevle kullanıldığı sorusunu akla getirmiştir. Bu yapıların birer manastır kilisesi olup olmadığı yazımızda tartışılacak ve bu doğrultuda Ihlara ve Belisırma'nın vadideki manastır yaşamının merkezi olup olmadığı sorgulanacaktır.

Belisırma ve Ihlara'da erişim sağlanabilen otuz dokuz kilise bulunmaktadır. Kiliselerin yirmi biri duvar resimleri ile günümüze gelebilmiştir⁵. Duvar resmi olmayan on sekiz kilisenin onunda doğrudan duvar yüzeyine aşı boyası ile yapılmış bezemeler bulunurken sekiz yapıda bezemeye rastlanmamıştır. Duvar resimli kiliselerden Karagedik a Kilisesi, Eğritaş Kilisesi, Alçak Kaya Altı Kilisesi ve Kırkdam Altı Kilisesi, bani portre ve kitabeleri ile günümüze ulaşabilen yapılardır. Direkli, Bahattin Samanlığı ve Kuzey Ambar kiliseleri bani kitabeleri, Kilise 13 ise sadece bani tasviri ile günümüze gelebilmiştir. Ayrıca bu kiliselerin bazıları arkosolium, bazıları pareklesion, bazıları ise zemin mezarı tipinde gömü alanlarına da sahiptir⁶. Ihlara ve Belisırma'da çok sayıda resimli ya da resimsiz kilisenin bulunması vadinin dini yaşamının bu kesimde yoğunlaştığı görüşünü desteklemektedir, ancak gerek kiliselerdeki bani portre ve yazıtları gerekse mimari veriler dikkate alındığında vadinin güney kesiminde askeri ve sivil bir yaşamın sürdürülmüş olabileceğini de düşünmekteyiz⁷. Kiliselerin yazıtlarında geçen unvanlar vadideki sanat hamiliğinin göstergeleri olmakla birlikte aynı zamanda yerel elitlerin, aristokratların ya da daha geniş bir ifade ile güçlülerin (dynatoi) vadideki varlığına da işaret etmektedir. Bani portre ve yazıtlarında yer alan güçlülerin unvanlarından hareketle toplumun hangi tabakasına mensup olduklarını anlamak mümkündür ancak bu kişilerin vadi ile olan bağları belirsizdir.

Güçlülerin vadi ile bağlantısının kurulmasının, vadinin bir bütün olarak nasıl bir yerleşim yapısına sahip olduğunu anlamak için önemli veri sağlayacağını düşünmekteyiz. Bunun için güçlülerin doğrudan ilişkili oldukları dini yapıların varlığının bilinmesinin yanında yine güçlülerle

⁵ Bezirana, Karagedik a, Karagedik b, Eğri Taş, Kuzey Ambar, Kokar, Bahattin Samanlığı, Açık Ağa, Alçak Kaya Altı, Ballı, Pürenli Seki, Eski Baca, Yılanlı, Ağaç Altı, Sümbüllü, Ala, Direkli, Kırkdam Altı Kiliseleri ile Kilise 2, Kilise 11 ve Kilise 13 duvar resimleri ile günümüze ulaşabilen kiliselerdir.

⁶ Kiliselerin duvar resimleri, yazıtları ve gömü alanı olarak kullanımları için ayrıca bkz. Şahna, 2018.

⁷ Kiliselerin yazıtları ve yazıtların çevirilerine yazımızın "Bizans İmparatorluğu ve Ihlara Vadisi'nde Güçlüler'in Sanat Etkinlikleri" bölümünde yer verilmiştir.

ilişkilendirilebilecek sivil yapıların ya da yaşam alanlarının da tespit edilmesi önemlidir. Bu tespit güçlülerin vadiyi aynı zamanda yaşam alanı olarak kullanıp kullanmadıklarını söyleyebilmemiz için de önemli bir dayanak oluşturacaktır. Bu amaçla vadiye tarafımızdan 15-19 Mayıs 2016 tarihlerinde araştırma yapılmıştır. Belisırma’da vadinin batı yamacından başlayan çalışmalarımız sırasında öncelikle konut olarak kullanılmış olabilecek yapı topluluklarının tespit edilmesi, manastır olarak tanımlanan ve bani portresi ve kitabeleri ile günümüze gelebilen kiliselerin bu yaşamsal alanlarla bir ilişkisinin olup olmadığı anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda gerçekleştirdiğimiz çalışmalarda çok sayıda kayaya oyma yapı topluluğu tespit edilmiştir. Bu yapı topluluklarının büyük bir bölümü oldukça basit, belli bir sistem ya da düzenden uzak kayaya oyma mekanlardan oluşurken, bazıları pilaster, firiz ve kör kemer dizileri gibi mimari unsurlarla hareketlendirilmiş cephe düzenlemeleri ve cephelerin gerisindeki mekanların kaliteli işçiliği ile dikkat çekmektedir. Bu nedenle çalışmamız, cepheleri vurgulanmış yapı toplulukları ile kiliselerle ilişkili olması muhtemel yapı kompleksleri ile sınırlı tutulmuştur. Yamaçlar boyunca tespit ettiğimiz bu yapı toplulukları, bulundukları sıra ve konumlarına göre tarafımızdan numaralandırılmış ve “Kayaya Oyma Kompleksler” olarak isimlendirilmişlerdir. Anlatımda kolaylık sağlamak amacıyla “KOM” olarak kısaltılan bu mekanlar, çalışmada da bu şekilde anılmışlardır.

Ihlara Vadisi’nin Tarihi Coğrafyası

Kappadokya, tarihin eski dönemlerinde, doğuda Dicle Nehri (Europates), batıda Tuz Gölü’nün (Tatta Limne) doğu sınırı, kuzeyde Karadeniz sıra dağlarının güney yamaçları, güneyde Toroslar’ın kuzey yamaçlarına kadar uzanan, neredeyse Anadolu Yaylası’nın tümünü içeren geniş bir bölgedir (Hild ve Restle, 1981, s. 50; Ötügen, 1990, s. 1) (Resim 1). Tarih içerisinde sınırları pek çok kez değişmiş olsa da, Kırşehir, Aksaray, Kayseri ve Niğde illerini içine alan bölge “Çekirdek Kappadokya” olarak adlandırılmaktadır. Ihlara Vadisi, Aksaray’ın 37 km güneydoğusunda ve Hasan Dağı’nın (3268 m.) (Argaios) kuzeydoğusundadır (Resim 2).

Resim 1: Kappadokya bölgesi genel haritası (Kostof, 1989)

Resim 2: Çekirdek Kappadokya haritası (Pekak arşivi)

Kappadokya, Bizans dönemi kayaya oyma kiliseleri ve küçük büyük mekanları ile Hristiyan mimarisinde önemli bir yere sahiptir. Bölgenin volkanik yapısı, kayaya oyma mimarinin gelişmesine imkan sağlamıştır, ancak kaya mimarisinin Kappadokya’da ne zaman başladığı tam olarak bilinmemektedir.

Kappadokya’da 1. yüzyılda Hristiyanlığın varlığı ve etkinliği hakkında kesin bilgiler mevcut olmamakla birlikte Paulus’un Galatya bölgesine yaptığı yolculuk sırasında Kappadokya’ya uğradığı belirtilir (Ötügen, 1990, s. 3). Ayrıca Petrus’un birinci mektubundan, hitap ettiği topluluklar arasında Kappadokya’lıların olduğu anlaşılır (2:1-7):

İsa Mesihin resulü Petrus, Baba Allahın ezeli ilmine göre, Ruhun takdisile, itaat için ve İsa Mesihin kanının serpilmesi için seçilmiş olup Pontus, Galatya, Kappadokya, Asya ve Bitinyada dağılmış olan gariplere: Size inayet ve selamet çoğaltsın

Kappadokya 3. yüzyılda Hristiyanlığın önemli bir merkezi haline gelmiş, 4. yüzyılda ise Kappadokyalı üç büyük kilise babası olan Nazianslı Gregorius⁸, Nyssalı Gregorios⁹ ve Kaisareia’lı Büyük Basileios’u yetiştirmiştir. Büyük Basileios, Kappadokya’da ilk manastırları kurmuş ve Bizans İmparatorluğu’nun manastır sistemi Basileios’un koymuş olduğu kurallar çerçevesinde oluşmaya başlamıştır (Thierry, 1971, s. 138; Akyürek, 2000, s. 233-235; Ousterhout, 2005, s. 10).

Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan İhlara Vadisi yaklaşık 14 km uzunluktadır. Vadide kuzeyden güneye doğru Selime, Yaprakhisar, Belisırma ve İhlara olmak üzere başlıca dört yerleşim vardır. Vadinin kuzeyinde ayrıca Ziga köyü kaplıcaları, Güllükaya, Aleydinbaşı ve Güvercinlik mevkileri de bulunmaktadır¹⁰ (Resim 3).

⁸ 329/330 yılları dolaylarında Nazianzos (bugünkü Bekarlar köyü) yakınlarındaki Arianzos’ta doğan Gregorius, 380-381 yılları arasında Konstantinopolis; 382-384 yılları arasında ise Nazianz piskoposu olarak görev yapmış, 390 yılında ise ölmüştür. Kappadokya’lı üç kilise babasından biri olan Gregorius, aynı zamanda Büyük Basileios’un da yakın arkadaşısıdır (Kazhdan, 1991, s. 880-882).

⁹ 335 ve 340 yılları arasında Neokaisareia bölgesinde doğduğu bilinen Nysa’lı Gregorios bir teolog ve Kappadokyalı üç kilise babasından en genç olanıdır. 371 yılında Nysa piskoposu olarak atanmıştır. 394 yılından sonra öldüğü bilinir (Kazhdan, 1991, s. 882). 371 yılında Nysa piskoposu olarak atanmıştır

¹⁰ Yerleşimlerin Bizans dönemi isimlerine dair araştırmacıların farklı görüşleri vardır. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Şahna, 2018, s. 27-29.

Resim 3: Ihlara Vadisi, yerleşimleri ve kiliselerin konumunu gösteren çizim (Thierry, 1963)

Vadinin tabanından geçen Melendiz Suyu, Ihlara Köyü'nden başlayan bir kanyonu geçerek, kuzeybatıda Selime, Yaprakhisar (Güvercinlik) ve Ziga köylerinin bulunduğu geniş vadiye ve oradan Tuz Gölü'ne yönelir. Melendiz Suyu, Hasan Dağı'nın doğusundaki Melendiz Dağı'ndan gelen sularla beslenmektedir (Thierry ve Thierry, 1963, s. 24-36; Ötügen, 1990, s. 1). 20. yüzyıl başlarında vadide araştırmalarını yürüten Rott, volkanik araziden gelen suyun (Melendiz Suyu) Ihlara Vadisi'ne ismini verdiğini belirtir (Rott, 1908, s. 270).

Hristiyanlığın Kappadokya bölgesine yerleşmesiyle birlikte, Ihlara Vadisinin geniş ve rahipler tarafından inziva ve ibadet yeri olarak, korunaklı yapısı dolayısıyla da savaş dönemlerinde korunma ve gizlenme amacıyla kullanıldığı belirtilmektedir (Ötügen, 1990, s. 6).

Ihlara Vadisi, askeri ve hac yolları ile olan bağlantısı ve stratejik konumu ile de önemli bir yere sahip olmalıdır. Ancak antik dönem yol haritalarındaki güzergahlarda Ihlara Vadisi'nin varlığı tartışmalıdır. Söz konusu haritalarda Salaberina, Salambria, Seleoberroia gibi farklı isimlerde aktarılan yerleşimin vadinin kuzeyindeki Selime kasabası olduğunu ve Selime'nin Bizans'ın askeri ve hac yolları üzerinde olduğunu ifade eden araştırmacılar vardır (Itinerary Anciens, 1845, s. 267-268; Ramsay, 1890, s. 286; Thierry ve Thierry, 1963, s. 6-7) (Resim 4). Selime kasabasının Ihlara Vadisi'nin kuzey girişini koruduğu ve askeri bir toplanma noktası olduğu arkeolojik verilerle de desteklenmiştir (Kalas, 2000). Antik yol haritalarında Ihlara Vadisi'nin güneyinin yollarla bir bağlantısı kurulamamıştır. Ancak Rott, vadinin güneyinde burç kalıntıları gördüğünü ifade etmiştir. Ainsworth da kaya mimarisinin hakim olduğu vadideki yamaçların üst kesiminde kemerler gördüğünü belirtir (Ainsworth, 1842, s. 201; Rott, 1908, s. 268-270). Eğer Rott ve Ainsworth'un

aktardığı bilgiler doğru ise, vadinin güneyinden bir yolun Selime'ye bağlandığı düşünülebilir. Her ne kadar antik yol haritaları, vadinin bu yönden yollarla bağlantısını göstermese de yapılacak ayrıntılı arazi çalışmalarının böyle bir bağlantıyı açığa çıkarabileceğini düşünmekteyiz.

Resim 4: Bizans askeri ve hac yolları (Thierry ve Thierry 1963)

Bizans İmparatorluğu ve Ihlara Vadisi'nde Güçlüler

Bizans sivil yönetimi, 7. yüzyılda başkentteki gücün büyük oranda güçlendirilmesinin ve bütünleştirilmesinin bir parçası olarak oluşmuştur¹¹. Bizans eyaletlerinin kaybedilmesi, Balkanlar ve Anadolu'daki kentlerin zayıflaması, özellikle başkentte imparatorluğun zenginliğinin ve gücünün paylaşılmasına neden olmuştur. 7. yüzyıldaki bu değişimin sonucu olarak başkent ve imparatorluğun diğer bölgeleri arasında uyumsuzluk ve eşitsizlik ile dikkat çeken bir yönetim oluşmuş, Geç Roma eyaletleri yerini *thema* olarak bilinen askeri bölgelere bırakmıştır. Herakleios'un (610-641) temelini attığı *themalar*, Orta Çağ Bizans devletinin de bel kemiği olarak nitelendirilmiştir (Neville, 2004, s. 7; Haldon, 2006, s. 119; Ostrogorsky, 2011, s. 90, 99).

Themaların başında, bölgelerinde en yüksek ve sivil otoriteler olan *strategos*'lar bulunurdu. Başlarda, yalnızca değişik orduların konuşlandırıldığı askeri bölgeler olan *themalar*, 730 ve sonrasında açıkça bir coğrafi kimlik kazanmış, 9. yüzyıl ortalarına kadar yönetsel bölgeler olarak

¹¹ Kendinden önceki Hellenistik dünyanın kültürel geleneklerine dayanan ve ona göre şekillenen Roma'nın elitlik kavramı pek çok değişikliğin yaşandığı 7. yüzyıl ile birlikte değişmeye, Geç Roma kültürü tamamen yok olmaya başlamıştır. Başkentteki çoğu önde gelen aileler kendi mülklerini, varlıklarını ellerinde tutmuşlar ve bu durum 7. - 8. yüzyıllar ve sonrasında bu kişilerin saraya girmelerinde etkili olmuştur. Bilinen bir geçmişi olmayan, imparatorluğun askeri ya da sivil yönetimlerine komuta eden pek çok önemli yeni aile ya da kişiler de 8. yüzyıl boyunca varlıklı taşra ailelerinden gelmişlerdir (Haldon, 2009, s. 176).

da karşımıza çıkmıştır. *Thema* komutanı aynı zamanda kendi bölgesinin başkomutanıdır. Ancak strategosların sorumlu oldukları bölgede siyasi ve ekonomik anlamda güçlenmelerine engel olmak için imparatorluk tarafından bazı hakları sınırlandırılmıştır. Buna göre *strategosların* görevli oldukları askeri bölgeleri miras olarak bırakmalarına ve kendi *themalarında* toprak sahibi olmalarına izin verilmemiştir. Bu sebeple de merkezi yönetim bir *strategosu* sürekli bir *themadan* bir diğerine taşımıştır ancak yine de 8. yüzyıl başlarında bu yöneticiler bağımsızlıklarını kazanmışlar, etki ve kontrol alanlarını genişletmişlerdir. 8. yüzyıl başlarındaki politik kaosa da bu *strategosların* sebep olduğu düşünülmektedir (Kazhdan ve Epstein, 1985, s. 9; Ostrogorsky, 2011, s. 90, 99).

9. yüzyıl ortalarından sonra *thema* sisteminin zayıflamasıyla birlikte düzenli sahra orduları gelişmeye başlamış, bu süreç eyaletlerde büyük arazi sahibi ailelerin ve toprak sahibi subaylar zümresinin gelişmesine neden olmuştur. Bunun da nihai sonucu, birbirine güçlü aile bağları ile bağlı, muazzam kaynaklara ve gelire sahip elit sınıfın yükselişi olmuştur. Özellikle Selçukluların Anadolu'ya gelişine kadar geçen süreçte Anadolu'nun sosyal ve tarihsel gelişiminde etkin rol oynayan bu aileler, güçlerini ve mevkilerini askeri başarılar ve büyük araziler edinerek kazandıkları ekonomik genişlemeler ile sağlamlaştırabilmişlerdir (Vryonis, 1986, s. 24; Angold, 1997, s. 26; Haldon, 2006, s. 120-122; Diehl, 2010, s. 96).

7., 8. ve 9. yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu'nun kırsal toplumunun karakteristik özelliğinin kendi topraklarını ekip biçen köylülerin yerleştiği köy topluluklarının olduğu belirtilir. Ancak büyük malikaneler de var olmaya devam etmiş ve bunların sahipleri de imparatorluğun önemli mevkilerinde ve askeri pozisyonlarındaki memurlardan oluşan aristokrasiyi yaratmışlardır. Özellikle VI. Leon (886-912) döneminde, başlangıç safhası 8. yüzyıla kadar inen Bizans aristokrasisi güçlenmeye başlamıştır. Bu dönemde bu asilzade aileler özel bir sınıf olarak kimliğini bulmuş ve imtiyazlar elde etmişlerdir. Böylece bizzat imparatorluk tarafından teşvik edilen bir sosyal ayrıcalık ortaya çıkmıştır (Charanis, 1948, s. 53; Haldon, 2009, s. 170; Ostrogorsky, 2011, s. 237). Kazhdan ve McCormick aristokrasiyi belli ayrıcalıklar taşıyan, yasal olarak belirlenmiş, kuramsal olarak kalıtsal bir toplum katmanı olarak tanımlamıştır. Yönetici sınıf gerçek güce sahip, yasal ve ekonomik olarak farklı bir grubu gösterirken, elit ise aristokrasinin ya da yönetici sınıfın üst tabakasını işaret etmiştir (Kazhdan ve McCormick, 2017, s. 269)¹².

10. yüzyıldan itibaren arazi sahipliği ya da toprak ağalığı ve miras yolu ile aktarılabilen bir asalet anlayışı ortaya çıkmaya başlamasına rağmen bu tam anlamıyla sağlanamamış, soyluluktaki dikey hareketlilik özellikle 11. yüzyıl boyunca Bizans toplumunun belirgin bir özelliği olarak kalmıştır. Kazhdan ve Epstein, 11. yüzyılda aristokrasinin, askeri ve sivil görevlerine göre ikiye ayrıldığını belirtir. Kappadokya, Armenia, Suriye, Bulgaristan ve Makedonya gibi sınır bölgelerinde ortaya çıkan askeri aristokratlar Konstantinopolis'e yerleştiklerinde ve imparatorluk hiyerarşisine dahil olduklarında dahi anayurtları ile olan bağlarını koparmamışlar ve bu bölgelerde, gözden düşmeleri halinde yaşamlarına devam edebilecekleri malikaneler (oikoi) ya da saraylar ve hatta küçük savunma yapıları yaptırmışlardır. İsimlerini, konutlarının ya da saraylarının bulunduğu yerleşimlerden alan ve toprak ağaları, askeri ve eyalet yöneticilerinden oluşan bu askeri aristokratlar diğer aristokrat aileler ile de yakın ilişki içinde olmuşlardır. İmparatorluk hizmetinde çalışan soylular ise sivil aristokrasiyi oluşturmuştur. Yargıç, vergi toplayıcı ve idari makamların yöneticileri olarak görev yapan bu kişiler nesilden nesile benzer pozisyonlarda görev almışlardır. Askeri aristokratların aksine sivil aristokrasi, İstanbul, Yunanistan, Ege adaları ya da Küçük Asya'nın kıyı kentlerinde ortaya çıkmıştır (Kazhdan ve Epstein, 1985, s. 63-65).

¹² Genellikle elit kavramı gücü olmayan çoğunluğun aksine güce sahip olan ve toplumun küçük bir kesimini oluşturan yönetici grup ya da iktidarı elinde bulunduran kişiler için kullanılmıştır. Elitler nadir olarak tekildir. Onlar genellikle parçası oldukları eyalet sistemindeki aile ya da akraba bağları, coğrafi konum ya da köken, politik bağlantılar ve görevleri ile birbirinden ayrılır ve farklılaşırlar. Haldon, elit kavramından söz ederken ekonomik gücü elinde bulunduran sosyal tabakaya önderlik eden iktidar eliti ya da yönetici sınıf terimlerini kullanmayı tercih etmiştir (Haldon, 2009, s. 169-170).

İmparatorlukta saray ve askeri aristokrasinin yanı sıra İkonoklasmos (726-843) sonrası dönemde özellikle 9. ve 10. yüzyıllarda güçlü ailelerin oluşturduğu eyalet aristokrasisi de görülmeye başlar¹³. Kappadokya Teması'ndaki Phokas, Skepides, Argyroi, Katakallones ve Diogenes gibi büyük aileler eyalet aristokrasisinin temsilcilerindendir (Stavrakas, 1978, s. 3; Cooper, 2005, s. 41; Cheynet, 2006, s. 5)¹⁴. Eyalet aristokrasisine mensup bu aileler yüksek askeri makamları yönettikleri ve yüksek arazi gelirlerine sahip oldukları için merkezi yönetime karşı ayaklanacak güçtedirler. Bu kişiler gerek diğer varlıklı ailelerle evlilik yolu ile gerekse arazi ya da diğer mal varlıklarını miras yolu ile sonraki nesillere aktararak devlet görevlerini ellerinde tutmuşlardır. Bu sınıfa mensup üyeler temelde birer köylüdür ve unvanlarını, zenginleştikten ve varlıklı birer birey olduktan sonra edinebilmişlerdir (Charanis, 1945, s. 42-44; Charanis, 1948, s. 53; Haldon, 2009, s. 182). Bu aileler 927 ve 928 yıllarında yaşanan kıtlık sayesinde pek çok çiftçinin topraklarını çok düşük fiyatlara satın alabilmişlerdir. Dolayısıyla “zayıf”ın içine düştüğü bu zor durum “güçlü”ler (dynatoi) tarafından suistimal edilmiş ve bu durum güçlülerin, köylülerin mülklerini ele geçirerek zenginleşmeleri ve bağımsız köy topluluklarının içine sızmaları ile sonuçlanmıştır (Mango, 2008, s. 60)¹⁵.

Varlıklı ailelerin ya da güçlülerin, ordular aracılığı ile ve büyük araziler edinerek güçlenmeleri özellikle VI. Leon'dan (886-912) sonra görülür¹⁶. Elitler hızlı bir şekilde toprak sahibi olmuşlar, güçlü aileler ile birlikte parası olmayan küçük aileler de bu toprak kazanma rekabetine dahil olmuşlardır. Thebai'de ele geçen kayıtlarda küçük arazi sahiplerinin listelerine rastlanmıştır ancak burada dikkat çeken nokta hiç köylü ismine rastlanmamış olmasıdır. Sadece bir yerde ptochos (fakir) olarak tanımlanan bir isme rastlanmıştır, onun yerine güçlüler sınıfını karşılayacak pek çok unvana yer verilmiştir. Bu metinlerde *archon* 8, *protospatharios* 43, *spatharokandidates* 12, *spatharios* 8, *kavratör* 11, *protokenkellarios* 6, *drungarios* 7, *proedros* 4 kez geçmiştir. Metinlerden anlaşılan, 11. yüzyıl boyunca en azından bu bölgede toprakların güçlülerin elinde olduğudur (Kazhdan ve Epstein, 1985, s. 57; Cooper, 2002, s. 45). Büyük bir

¹³ Taşralı elitlerin tıpkı saray aristokrasisinde olduğu gibi 8. yüzyıl boyunca da var olduğu düşünülmektedir, ancak bu dönem ile ilgili dönem kaynağı oldukça azdır. Stavrakas, eyaletlerle ilişkilendirilen bazı önde gelen kişilerin taşralı ya da eyalet elitleri olmadığını belirtir. Bu kişiler çoğunlukla yoğun yerleşilmiş arazileri kontrol eden dini memurlardır. Bu kişiler gücü ve arazileri sivil arazi sahipleri gibi aynı yoldan kazanmamışlar ve doğal yollarla miras olarak edinmemişlerdir. Konstantinopolis'te evi olan çoğu sivil memur eyaletlerde de kendi arazilerine sahiplerdir ancak o eyaletten olmadıkça ya da orada akraba ya da hısımları olmadıkça yerel elitlerin bir parçası sayılmamışlardır (Stavrakas, 1978, s. 4-6).

¹⁴ Bu konuda ayrıca bkz. Karaca, 2019, s. 8-10, 77,78.

¹⁵ “Güçlüler” ekonomik açıdan değil, nüfuz ve rütbe açısından tanımlanır. Ya kendi başlarına ya da araçların yardımı ile gezgin satıcılara korku salan ya da himaye vaatleriyle onları kullanmayı başaran kimselerdir. Daha kesin bir ifade ile magistri, nüfuzlular, tüm diğer sivil ve askeri makam sahipleri, imparatorluk senato üyeleri, taşra magistrisi, piskoposlar, başrahipler, diğer kilise görevlileri, hayırseverlik kurumlarının başındaki kişilerdir. Küçük mülki memurlar (sekretikoi) ve subaylar (scholarii), “zayıf” sınıfın üst sınırını oluşturuyordu. Subaylar, askerlerden daha nüfuzlu kabul ediliyor ve mülki memurlar, hiçbir devlet memuriyetinde bulunmayalara göre daha üstün görülüyordu (Mango, 2008, s. 60).

¹⁶ Elitlerin ya da varlıklı ailelerin güçlenişi Romanus Lekapenus (920-944), Nikephoros Phokas (963-969) ve II. Basileios (976-1025) olmak üzere özellikle 10. yüzyıl imparatorlarını, köylü halkı ve onların varlıklarını korumak ve yerel aristokrasinin ve manastırların daha da güçlenmesini önlemek için bir dizi yasalar çıkarmaya zorlamıştır. Romanus Lekapenus'un novellasına göre metropolit, başrahip, piskopos ve hegumen gibi dini ve monastik liderlerin, küçük köylülerin varlıklarını satın alma ya da bağış yoluyla edinmeleri yasaklanmıştır. Eğer bir köylü keşiş olur ve topraklarını manastıra bağışlamak isterse manastır bunu kabul edemeyecektir. Nikephoros Phokas'ın aldığı önlemler biraz daha farklılık gösterir. Buna göre manastıra bağışlanacak hediyeyle arazi ya da toprak değil para olmalıdır. Nikephoros ayrıca, bazı belirli kilise mülklerini imparatorluk mülkleri idaresinin emrine vermiştir. Güçlüler, köylülerden arazi ya da başka bir mülk alacakları zaman iki katı para vermek zorundadır. II. Basileios'un novellasında, köylüleri güçlülere karşı daha fazla koruyan kuralları söz konusudur ve Basileios bir nevi köylülerin koruyuculuğuna soyunmuştur. Köylülere topraklarında kilise inşa etmeleri, keşiş olabilmeleri ve geri kalan yaşamlarını burada geçirmeleri hakkını da tanımıştır. Yasaya göre bu kiliselerde en fazla üç keşiş bulunabilir. Keşişlerin üçünün de ölmesi durumunda yerel metropolitin ve piskoposun kiliseyi devralarak onu bir manastır olarak ilan etmelerine izin verilmiştir. Sivil ve dini arazi sahipleri, 10. yüzyılda yürürlükte olan bu yasalara rağmen yeni araziler ve mülkler edinmeye devam etmişlerdir (Charanis, 1948, s. 55-63; Vryonis, 1986, s. 24).

çoğunluğu İkonoklasmus sonrası döneme tarihlenen İhlara Vadisi'ndeki kiliselerin banı yazıtlarında da bu metinlerde geçen *protospatharios* ve *spatharokandidates* unvanlarına rastlanmıştır. Yazıtlarda ayrıca *topoteretes*, *tourmarches* unvanları ile de karşılaşılmıştır. İhlara Vadisi ile ilişkilendirilebilecek bir güçlü sınıfın varlığına da işaret etmiştir¹⁷.

Bizans İmparatorluğu ve İhlara Vadisi'nde Güçlüler'in Sanat Etkinlikleri

Bizans'ta banilik ya da sanat hamiliği geleneği, Antik dönemden Bizans'a geçen en önemli miraslardan biri olarak kabul edilir. Her ne kadar 4. yüzyıl ile birlikte Hristiyanlık imparatorluğun yeni dini olarak benimsenmiş olsa da sanat hamiliği küçük değişimlerle de olsa sürdürülmüştür. Antik dönemde kurucuların etkinlikleri, surlar, tiyatrolar, tapınaklar, hamamlar gibi anıtsal bağışlarla sınırlıdır. Bağışlar için harcanan paralar toplumdaki yüksek tabaka ve sahip olunan mal varlığının birer göstergesi olarak görülmüştür. Hristiyanlığın gelişi ile geç antik dönemde gerileyen anıtsal bağış, tekrar kuruculuğun tercih edilen bir biçimi haline gelmiştir. Özellikle saray çevresi ve aristokratları için 9. yüzyıla kadar koruyuculuk ve banilik hem kentsel hem de kırsal yerleşimlerde sık tercih edilen bir eğilim olmuştur (Angold, 2000, s. 265; Morris, 2002, s. 120).

Tüm Bizans coğrafyasında özellikle İkonoklasmus sonrası dönemde manastırların, asker elitlerin ya da yerel aristokrasinin sanat etkinliğinin arttığı, özellikle Konstantinopolis ve çevresinde imparatorların ve aristokratların, kilise ve manastırların kurucusu oldukları, inançlarının bir kanıtı olarak da çeşitli kilise ve manastırları maddi olarak destekledikleri bilinir. Hatta saraylarında ve konutlarında özel şapeller yaptırdıkları, köy topluluklarındaki varlıklı ailelerin de kendi arazilerindeki özel mülklerinde özel şapellere sahip oldukları ve bunları gömü alanı olarak kullandıkları belirtilir (Charanis, 1948, s. 54; Angold, 2000, s. 274; Kalas, 2000, s. 5; Cheynet, 2003, s. 46; Haldon, 2006, s. 157; Öztürk, 2010). Çoğu Bizanslı manastırlara hediyeler sunarak ve bağış yaparak ruhsal ödülünü alabileceğini umar. Ayrıca manastırlar cazip bir emeklilik de sunmuştur. Birçok kıdemli asker bir manastıra çekilmiş ya da bir manastır kurmuştur. Bunu kısmen doğrudan ya da dolaylı sorumlu oldukları öldürmenin günahını azaltmanın, kısmen de kendi geleceklerini güvenceye almanın bir aracı olarak yaptıkları ifade edilir (Haldon, 2006a, s. 157). Bu gelenek Bizans İmparatorluğu'nda her dönem yaygındır. Özellikle 10. yüzyıl sonu ve 11. yüzyılda imparator ve yakınları manastır kurma ve destekleme konusunda isteklidirler. Örneğin Komnenoslar, önemli bağışları ile manastırların büyük kurucularıdır. Alexios Komnenos'un annesi Anna Dalassena Pantepoptes Manastırı'nı kurmuştur. Orada inzivaya çekilmiş, ölmüş ve muhtemelen orada gömülmüştür. Isakios Komnenos, Meryem'e adanan manastırının 1152'de yazmaya başladığı *typikonunda* kendi kurduğu manastıra gömülmek istediğini belirtmiştir. Manastır ya da rahibe manastırlarının kurulması sadece imparator ya da imparatoriçelere özgü bir davranış değildir. Komnenos hanedanlığının diğer fertleri de manastır kurulması konusunda

¹⁷ *Protospatharios*: İmparatorluk hiyerarşisinde yüksek rütbeli bir senato üyesidir. Orta Bizans döneminde, özellikle 10. yüzyıla kadar genellikle thema komutanlarına verilen yüksek bir rütbedir. 11. yüzyılda önemini kaybeden bu unvana sahip kişilerin bazılarının adli, bazılarının askeri mevkilerde, bazılarının da sarayda görevli oldukları belirtilmektedir (Kazhdan, 1991, s. 1748). *Spatharokandidatos*: Spatharios ve kandidatos sözcüklerinin bir araya gelmesiyle oluşmuş yüksek bir rütbedir. Taktika'da *spatharokandidatos*, *dishypatos* ve *spatharios* (özel ya da imparatorluk saray muhafızı) unvanları arasında bir yere sahiptir. Mühürlerde, noterlik, ikinci derece yargıçlık ve imparatorluk katibi ya da yazmanı gibi alt derece memuriyetlerle ilişkilendirilmiş, 12. yüzyıldan sonra bir daha kullanılmamıştır (Kazhdan, 1991, s. 1935). *Topoteretes*: 5. ve 6. yüzyılda Mısır'da, generalin yardımcısı anlamına gelen askeri bir rütbedir. Sonraları kullanılmayan terimin 9. ve 10. yüzyılda yeniden ortaya çıktığı, mühürlerden ve Porphyrogenetus'un Seremoniler kitabından öğrenilir. *Tagmata*: Thema ya da deniz donanmasına komuta eden ve teğmen rütbesine denk gelen bir unvandır. On beş bandaya (Bizans ordusunda en küçük birlik) komuta ettiği belirtilir (Kazhdan, 1991, s. 2095). *Tourmarches*: 10. yüzyılda, strategosun başyardımcısı olarak tanımlanan askeri kumandandır. Genellikle *tourmarches*'lerin bir *tourmaya* kumanda ettiği, mali ve adli meselelerle ilgili bölgedeki nüfus üzerinde otorite sahibi olduğu kabul edilir. 971-975 tarihli listelerde adına rastlanmayan *tourmarches*, 11. yüzyılın ortalarında askeri bir yazarın eserinde görülür. Buna göre 11. yüzyılın ilk yarısında güney İtalya'da bir *tourmarchai* vardır, ancak unvanın 11. yüzyıldan sonra kullanılıp kullanılmadığı bilinmemektedir (Kazhdan, 1991, s. 2100-2101).

etkindirler (Ševčenko, 1984, s. 135-138; Angold, 1997, s. 144; Angold, 2000, s. 274; Marinis, 2009, s. 159-160).

Başkent ve etki alanındaki Bizans manastırlarında ilk başlarda Basileios'un koymuş olduğu kurallar uygulanırken, 9. yüzyıldan itibaren kurucunun istekleri ile oluşturulmuş kuralları içeren *typikonlar* ortaya çıkmıştır (Doğan, 2003, s. 77)¹⁸. Bizans manastır *typikonlarından* anlaşıldığına göre manastır ya da kilise yaptırmanın amacı, kilise patronunun ruhunun kurtuluşu içindir. Manastır gibi dini kurumların patronluğunun kilise inşa etmek ya da süslemekten daha çok takdir gördüğü belirtilir, çünkü bani bu şekilde dünyadaki en yüksek kurum olarak düşünülen manastıra yardımcı olmaktadır (Morris, 2002, s. 121). Alexios Tesailles, kilise ya da manastır kurucularının bunu üç sebeple yaptırıldığını söyler. İlki Tanrıya şükretmek içindir. Bunu imparatorluk için dua etmek izler. Üçüncü sebep de orada gömülen kişinin anılması, onun için dua edilmesidir. Attaliates, Pakourianos, Boilas ve Kale Pakouriane örneklerinde olduğu gibi yakınların kaybı, aynı zamanda yakın gelecekte olabilecek, yaklaşan bir ölümü düşündürür. Ölüm düşüncesi Bizanslılar için ölüme manevi anlamda hazırlanmaya yardımcı olur. Hristiyanlar, genel olarak kendi ölümlerini hep akıllarında bulundurur ve ölümün her an gelebileceğini düşünerek kendilerini hazırlarlar. İleri yaş, hastalık ya da bir yakının kaybı da hayatta kalıcı olunmadığının acı gerçeğini yansıtır. Manastıra verilen hediyeler ve yapılan bağışlar da ölümden sonra ruh için dua edilmesini sağlamanın en önemli aşamalarından biridir. Teteriatnikov tüm bunların, ruhban sınıfından olmayan kişilerin sosyal, ekonomik ve dini hayata dahil olduğunu gösterdiğini ifade eder (Teteriatnikov, 1996, s. 181-182; Morris, 2002, s. 128-129; Marinis, 2009, s. 159).

Bizans İmparatorluğu'nda herkesin bir manastır kurması mümkündür. Önceleri, sanat hamiliği ya da banılık, Yunan Roma şehirlerinin yönetici sınıfının görevi gibiyken her nerede yaşıyor olursa olsun toplumun farklı tabakalarındaki kadın ve erkekler tarafından dindarlığın ifade edildiği bir mekanizma haline gelmiştir (Morris, 2002, s. 120). İmparatorluk ailesi ve aristokrat aileler arasında çok belirgin bir ayrım yoktur. Her ikisi de manastır yaşamına eşit ilgi duymuştur. Piskoposlar da eyaletlerde yeni manastır kurumlarının oluşmasında üretken destekçiler arasında yer almıştır. Ancak bunu doğrudan kendi işleriymiş gibi yapmaktansa kurucuları cesaretlendirmeyi tercih etmişlerdir. Piskoposlar çoğunlukla başkente özgü ideallerin eyaletlere taşınmasında bir kanal, aracı vazifesi görmüşlerdir (Angold, 2000, s. 286-299; Haldon, 2006, s. 157).

Manastır ya da kilise yaptırma dürtüsü, toplumun daha mütevazı kesimlerine dahi ulaşmıştır. Özellikle II. Basileios'un novellası Bizans İmparatorluğu'nda sadece imparatorların, soyluların ya da elitlerin değil köylülerin de kilise inşa ettirebildiklerini gösterir. Pek çok köyde köylü, köydeki arkadaş ya da köylülerin izni ile kendi arazisinde kilise inşa edebilir, bütün varlığını oraya bağışlayıp keşiş olabilir ve hayatının geri kalanını orada geçirebilirdi (Charanis, 1948, s. 55-63; Morris, 2002, s. 132-133). Ruhban sınıfından olmayan dindar insanlar ve aileleri, yardımcıları ve bağışları ile tüm Bizans dünyasındaki kilise hayatının içinde olmuşlardır. Küçük köylerde inşa edilen çoğu kilise, genellikle akrabalık ilişkileri ile birbirine bağlı bani grupları tarafından inşa edilmiş, kilise ve rahibi desteklemek ve varlıklarını sürdürebilmelerini sağlamak için maddi yardımlarda bulunmuşlardır (Gerstel ve Talbot, 2006, s. 81).

Bizans toplumunun bir parçası olan Kappadokyalı elitler de kilise ve manastır patronluğu ile ilgilenmişlerdir. Manastır gibi dini kurumların baniliğinde, baninin parası, arazileri, üstünlüğü, ayrıcalıkları, sivil dünyadaki statüleri önemli değildir. Tüm bunlar, ruhani bağlamda değersizdir.

¹⁸ Bu belgelere göre manastırdaki rahip ve rahibe sayısı 30-40 arasındadır. Bazı manastırlar, kurucu ailenin mülkiyetinde kalmıştır. *Typikonların* giriş bölümünde, genellikle kurucunun yeni bir manastır kurma nedenleri açıklanır; bunu keşişler ya da rahibelere yol gösteren kurallar izler. *Typikonlarda* manastırın nasıl işleyeceği, yönetimi, dua ve ibadet kuralları belirtilmekle birlikte, mimarideki düzenlemelere dair sınırlı bilgiler verilmiştir. (Doğan, 2003, s. 77).

İmparatorluğun politik tarihi de bu yüzden manastır kuruluşlarını ya da yeniden kurulmasını desteklemiştir (Angold, 2000, s. 274; Kalas 2000, s. 5; Cooper, 2002, s. 41).

Bizanslılar, hayattayken olduğu gibi ölümden de patronların ve sanat hamilerinin değerlerini bildikleri gibi, azizlerin, Meryem'in ve İsa'nın, Tanrı'nın önüne onlar için çıkacaklarını ummuşlardır. Bu beklenti bani yazıtlarında da açıkça ifade edilmiş ve banilerin portreleri resim programındaki yerini almıştır. Kappadokya'daki kiliselerin inşasında bağışta bulunan kişiler, bazen İsa ya da Meryem, bazen de en çok saygı duydukları azizlerle birlikte resmedilmişlerdir (Morris, 2012, s. 129; Hennesy, 2013, s. 33). İhlara Vadisi'nde Kilise 13 olarak isimlendirdiğimiz yapının giriş kapısı kemer alınlığındaki Deesis sahnesi bani tasvirlerini içermesi açısından önemlidir (Şahna, 2018, s. 186, 187) (Resim 5). Özellikle 11. yüzyıldan itibaren kiliselerin mezar şapellerinde tasvir edilmeye başlayan Deesis sahnesine, Meryem ve Vaftizci Yahya'nın yanında bani figürünün de dahil edildiği görülür. Bütün insanlığın affı ve kurtuluşu için dua eden Meryem ve Vaftizci Yahya bu sahnede baninin affı için özel bir aracı konumuna gelmiştir (Çorağan, 2003, s. 285). Eğritaş Kilisesi'nde bani kitabesinin altında bir kadın aziz tasviri ile birlikte resmedilen kadın figürü kiliseye bağışta bulunan bir hayırseverdir (Resim 6). Thierry'ler kadın bağışçı ya da hayırseverin bani kitabesi ile çağdaş olmadığını, olasılıkla kiliseye sonraki dönemlerde bağışta bulunan bir hayırsever olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Erdemli Vadisi Oniki Havari Kilisesi'nde güneydeki arkosolium duvarında bulunan kadın azizler, Thekla, Paraskevi ve Euphemia, ölen kişi için tanrıya yalvaran aracı koruyuculardır (Thierry ve Thierry, 1963, s. 43-44; Çorağan, 2012, s. 252). Karagedik a Kilisesi'nin narteks doğu duvarında, naos girişinin güneyindeki bani tasviri, bir aziz ile birlikte görülür. Yazıtın okunamadığı tasvirde her iki figür de ayakta resmedilmiş, bani elleri ve vücut hareketleriyle azize yönelmiştir (Şahna, 2018, s. 113) (Resim 7). Bir diğer ve belki de en önemli bani tasviri, Kırk Dam Altı Kilisesi'nin kuzeybatı duvarında yer alır. Aziz Georgios'a adanan kilisede bani Tamar ve kimliği tartışmalı olan Basileios, azizin her iki yanında ayakta tasvir edilmişlerdir. Tamar, kilisenin maketini sunan kişi olarak Basileios'a göre daha ön plandadır ve asıl figürdür. Tamar'a bir diğer gönderme, örtüyü dolaşan kırmızı şeritte yer alır. Yazıttan Tamar'ın Siaraphatanes'ten bağ satın alarak bağışta bulunduğu anlaşılmaktadır (Thierry ve Thierry, 1963, s. 207; Karaca, 2014, s. 145)

Resim 5: İhlara Vadisi, Kilise 13, kapı kemer alınlığındaki Deesis sahnesi (Şahna, 2014)

Resim 6: Ihlara Vadisi, Eğritaş Kilisesi doğu duvarı, bağış panosu (Şahna, 2014)

Resim 7: Ihlara Vadisi, Karagedik a Kilisesi, narteks doğu duvarındaki bani tasviri (Şahna, 2014)

Bazı örneklerde apsisin etrafını dolaşan kornişte yer alan yazıtta baninin ismine yer verilmiş ya da portrenin kendisi bir yazıtla birlikte resmedilmiştir. Baniler, affedilmeyi ve kurtuluşu isterler. Yakarış sonnda, baninin adı ile devam eder. Monastik kiliselerin banilerinin büyük çoğunluğu sivil erkek ya da kadınlardır, ruhban sınıfından değildir ve Kapadokya'daki banilerin büyük çoğunluğu da askerdir (Hennesy, 2013, s. 33). Soğanlı Vadisi Karabaş Kilisesi'ndeki Skepides, Direkli Kilise'deki Isakios, Eğritaş Kilisesi'ndeki Padiates, Kuzey Ambar Kilisesi'ndeki Scholae, Bahattin Samanlığı Kilisesi'ndeki adı okunamayan yüksek rütbeli asker, Çavuşın Büyük Güvercinlik Kilisesi'ndeki Melias bunun öne çıkan örnekleridir.

Bani ya da kurucu portrelerinde bazen diz çökmüş, bazen birlikte tasvir edildiği kutsal figürün ayaklarını tutan, bazen dua eder gibi kollarını uzatan banilerin duvar resimlerindeki bu

hareketleri, sivil dünyada yumuşak başlılığı ve itaati gösterir. Yazıtlardaki kelimeler, çeşitli ve yardımcı bazı göstergelere sahiptir. Aslında hepsi görünürde aynı amaçla yapılır: yapıyı ya da duvar resimlerini takdim etme, cennette yer bulma ve ruhani koruyuculuk. Bunu en iyi şekilde gösteren örneklerden biri 10. yüzyıl sonlarına tarihlenen Stilit Niketas'ın inziva yerindeki yazıttır. Yazıtta baninin amacı “Kutsal kilisenin zaferi için, Eustratios, Zeugos ve Klados'un ünlü kleisourarchi Tanrı'dan esinlendi, bu hizmeti sundu. Onu koru, amin” sözleriyle ifade edilmiştir. Morris'e göre, bağışçı ya da baniler, kuruculuklarının arkasında ister görevde başarı ile geçen bir sürece minnet, ister kazanılan askeri zaferlerin anısına bir yapı yaptırma isteği olsun her durumda kendilerini Tanrı'ya yakın ve iyi bir ilişki içine koymak isterler. Çavuşin'deki Büyük Güvercinlik Kilisesi'nin kuzey apsisinde imparatorluk kıyafetleri ile resmedilen beş figür Phokas ailesinin üyeleridir. Apsis programında bu beş figürün yer alması, yerel bir toprak ağasının, olasılıkla Nikephoros'un 964-965'te Arapların elinde bulunan Tarsus'u almasının anısına yaptırdığı şeklinde yorumlanmaktadır (Morris, 2002, s. 129-131).

Morris, Kappadokya'daki çoğu manastır ve inziva mekanının olasılıkla zengin aristokratlar tarafından değil, bölgedeki yerel toprak ağaları tarafından kurulduğunu ve bu kişilerin, ruhani havayı soluyabilmek için münzevi yaşamın olduğu yerlerle ilişki içinde olmak istediklerini belirtir. Kappadokya'daki pek çok mezar kilisesi ya da mezar şapeli de bölgedeki yerel nüfusa hizmet etmiştir (Morris, 2002, s. 132).

Onuncu yüzyıldan, Selçukluların Anadolu'ya gelişine kadar geçen süreçte, küçük sivil ve askeri memurlar ile saygın ve dindar papazların da Kappadokya'da çok sayıda kayaya oyma kilisenin yapımını ve resimlenmesini desteklediği bilinir. Kappadokya'da bir bina meydana getirmek ucuz ve kolay bir yöntemdir. Bu sebeple Kappadokya'da taş mimariden çok kayaya oyma mimari yaygınlaşmıştır. İhlara Vadisi ve Kappadokya'nın pek çok yerindeki duvar resimsiz kiliseler köylülerin yaptırdığı kiliseler olarak değerlendirilmelidir. Bu kiliselerde duvar resmi yerine, yapının bir ibadet mekanı olduğunu gösteren, haç gibi, Hristiyanlıkla ilgili motifler işlenmiştir. Hennesy, Soğanlı Vadisi'ndeki Karabaş Kilise'de olduğu gibi, bazı kiliselerin duvar resimlerinin bizzat keşişler tarafından yapıldığını belirtir. Bazı kaliteli, gösterişli duvar resimleri keşişler ya da yerel sanatçılar tarafından yapılmış olabilir. Duvar resimlerinin büyük bir çoğunluğu da özellikle atölyelere işaret eden ressam grupları tarafından meydana getirilmiş olmalıdır ki bu sistemde genellikle iki ya da daha fazla sanatçı birlikte çalışır ve görev dağılımı yaparlardı. Genellikle ustalar yüzleri ve önemli yerleri resmederken, yardımcıları daha az önemli ve arka plandaki yerleri resmederlerdi. Bizans'ın farklı bölgelerinden özellikle başkentten gelen sanatçıların Kappadokya'daki kiliselerde çalıştığı, el yazmaları ile yapılan karşılaştırmalardan anlaşılabilmektedir. Zengin duvar resmine sahip kiliselerle birlikte, pek çok kilisede doğrudan duvar yüzeyine uygulanan resimler de dikkat çeker ki oldukça basit ve sade olan bu bezemelerin, bir atölye ya da sanatçı tarafından değil, bizzat kiliseyi oyan kişi tarafından, bölgeyi Hristiyan bölgesi olarak belirtmek amacıyla yapıldığı düşünülür (Epstein, 1979, s. 29; Hennesy, 2013, s. 9).

İhlara Vadisi'nin Belısırma ve İhlara yerleşimleri, vadinin duvar resimli kiliselerinin en yoğun olduğu kesimdir. Duvar resimli kiliselerin yanı sıra herhangi bir resim programına sahip olmayan ya da doğrudan duvar yüzeyine aşı boyası ile yapılmış Hristiyanlıkla ilgili motifleri içeren kiliselerin de yine vadinin bu kesiminde yoğunlaştığını yaptığımız araştırmalar doğrultusunda söylememiz mümkündür. Bu yerleşimlerde yer alan kiliseler duvar resimleri, bani portreleri ve yazıtları ile günümüze ulaşmaları ve bu sayede vadi ile ilişkili güçlülükleri ve bunların vadideki sanat etkinliklerini anlamamıza yardımcı olmaları açısından önemlidir.

Belısırma'da bulunan Direkli Kilise'nin kuzey apsiste başlayıp ana apsiste devam eden ve araştırmacılarca farklı şekillerde okunan bani kitabesinin Türkçe çevirisi Ötüken tarafından yayınlanmıştır (Resim 8, 9) (Ötüken, 1990, s. 46, 47)¹⁹. Yazıtın çevirisi;

¹⁹ Kilisenin bani kitabesini okuyan diğer araştırmacılar için ayrıca bakınız Şahna, 2018, s. 432-460.

“(Senin) hizmetkarın // (bani) // (kurtulması) ve günahlarının affı için”

“// (bu kilise) İmparator Basileios ve Konstantinos döneminde // (inşa edilmiştir veya bezenmiştir).” şeklinde yapılmıştır.

Resim 8: Belisırma, Direkli Kilise, kuzey apsis bani kitabesi (Şahna, 2014)

ΤΟΥΤΟΥ ΠΟΒΑΧΗΛΕΟΥ ΒΑΧΛΟΚΕΚΟΥ ΤΑΝΤΗΝΟΥ

Resim 9: Belisırma Direkli Kilise, ana apsis bani kitabesi (Şahna, 2014)

Lafontaine-Dosogne, yazıtta farklı olarak “*Isakios’un harcamaları ile*” ibaresini okumuştur. İmparatorlar II. Basileios (976-1025) ve kardeşi VIII. Konstantinos’un ortak hükümdarlıkları döneminde yapılan kilisenin yazıtında geçen Isakios, Lafontaine-Dosogne’e göre bir askerdir ve II. Basileios’un 1001 yılında gerçekleşen Gürcistan seferine katılmıştır (Lafontaine-Dosogne, 1963, s. 145-146).

Eğritaş Kilisesi’nde, apsis zafer kemerinin güneyinde yer alan yazıt Thierry’ler tarafından;

“Kutsal Tanrı Anasının bu mabedi Spadiate ve Pates’in spathorokandidat ve tourmakos’u Khristophoros tarafından bezenmiştir”

şeklinde okunmuştur (Resim 10). Thierry’ler, yazıtta geçen bani Khristopohoros’un spathorokandidat ve tourmakos unvanlarından dolayı Toroslarda, bölgenin sınır güvenliğini sağlamakla görevli askeri bir komutan olabileceğini belirtirler (Thierry ve Thierry, 1963, s. 42). Oikonomides, Khristopohoros’un imparator değil bani olabileceği ihtimali üzerinde durur ancak sonunda yazıtta geçen Padiates’in bani olduğu sonucuna varmıştır. Oikonomides baninin unvanı olan spatharokandidatosun, baninin yerel aristokrasiye mensup olduğunu gösterdiğini, bu unvanın

imparatorluk hiyerarşisinin orta tabakasına işaret ettiğini ve baniye de olasılıkla bu unvanın 10. yüzyılda verilmiş olabileceğini belirtir. Bani ayrıca taşradaki askeri yönetimin de yüksek bir kademesindendir. Yazarın ifade ettiğine göre bir *tourmarches* olmak *strategosun* üçüncü yardımcısı olmak anlamına gelir. Oikonomides'in tamamladığı yazıtın Türkçe çevirisi;

“Kutsal Bakire'nin kilisesi, Romanus, Konstantin ve Khristophorus'un hükümdarlığı döneminde 6430 tarihinde, Tanrı'nın ve Kutsal Bakire'nin sadık hizmetkari spatharokandidat ve tourmarches Padiates'in harcamalarıyla duvar resimleri ile bezendi, hepiniz onun için dua edin, amin”. şeklindedir (Oikonomides, 1992, s. 5)²⁰.

Resim 10: Eğritaş Kilisesi, bani kitabesi (Şahna, 2014)

Bani unvanı içeren bir diğer yazıt, İhlara'daki Kuzey Ambar Kilisesi'nde bulunur (Resim 11). Yazıt, Rizos²¹ tarafından;

“Kilise, keşiş Arsenios ve oğlu Theophylaktos'un yardımları ile, İmparator Porphyrogennetus'un hükümdarlığı döneminde, cennet ordularının kumandanı adına protospatharios Scholes tarafından dekore edilmiştir ya da resimlenmiştir / bezenmiştir” şeklinde okunmuştur.

²⁰ Yazıtların Türkçe çevirisi tarafımızdan yapılmıştır.

²¹ Oxford Üniversitesi'nde ziyaretçi öğretim üyesi olarak bulunan ve Azizler Kültü projesinde ziyaretçi araştırmacı olarak görev yapan Efthymios Rizos'tan kiliselerin yazıtlarının okunması ve çevirilerinin yapılması için yardım alınmıştır.

Buna göre cennet ordularının kumandanı Başmelek Mikhael'e adanan kilisenin duvar resimleri, keşiş Arsenios ve oğlu Theophylaktos ve İmparator Porphyrogennetus'un döneminden gelen *protospatharios* Scholes tarafından yapılmıştır.

Resim 11: Kuzey Ambar Kilisesi, bani kitabesi (Şahna, 2014)

Belisırma, Bahattin Samanlığı Kilisesi'nde, güney duvarda başlayıp, naos duvarları boyunca devam eden bani kitabesi olasılıkla baninin adı ile son bulmaktadır ancak, yazıt çok kötü durumda olduğu için bu bölüm okunamamıştır (Resim 12).

Yazıtta;

"askeri sınıfın (scholae) bir imparatorluk protospatharios ve topoteretes'i beni süsledi" yazılıdır.

Resim 12: Bahattin Samanlıği Kilisesi, naos güney duvarı, bani kitabesi (Şahna, 2014)

Jolivet-Levy, resim programının banisinin, kitabede geçen *protospatharios* ve *topotereres* unvanlarından dolayı aristokrasinin ya da asker elitlerinin bir üyesi olduğunu ifade etmektedir. Hatta baninin adının aristokrat ailelerde yaygın bir isim olan Bardas ve kilisenin de baninin özel şapeli olabileceğini belirtmektedir. Yine Jolivet-Levy'e göre bani muhtemelen Kapadokyalıdır ve Konstantinopolis'te atanmış, elit *tagmataya* kumanda eden yüksek rütbeli bir askerdir²² (2009, s. 81).

Kırk Dam Altı Kilisesi, naos kuzey duvarında yer alan bani tasvirinin iki yanındaki bani kitabesini (Resim 13) Shukurov (2007, s. 226);

“Herkesin saydığı aziz Georgios’un kilisesi <onun /sarayın> emiri Basileios Yakup’un ve kraliçe Tamar’ın yardımları ve büyük çabaları sayesinde kral Andronikos Romalıları [yönetirken], yüceler yücesi ve asil sultan Mesud zamanında mükemmel bir şekilde süslenmişti” şeklinde tercüme etmiştir.

²² Tagma (Tagmata): V. Konstantin tarafından kurulan ve doğrudan imparatorun kumanda ettiği profesyonel ordudur. Askeri idare bakımından eyaletlerdeki themalar ile başkentteki garnizonu bulunan tagmalar arasında fark olduğunu belirten Ostrogorsky, themaların toprağa bağlı askerlerinin köylü milislerden, başkent tagmalarının ise mesleği askerlik olan kişilerden oluştuğunu ifade eder. Tagmaların başında domestikoslar (bütün orduların başkumandanı) bulunur (Kazhdan, 1991, s. 2007; Ostrogorsky, 2011, s. 233).

Resim 13: Kırk Dam Altı Kilisesi, bani tasviri ve kitabesi (Şahna, 2014)

Aziz Georgios'a adanan kilisede bani Tamar ve Basileios, azizin her iki yanında ayakta tasvir edilmişlerdir²³. Tamar, kilisenin maketini sunan kişi olarak Basileios'a göre daha ön plandadır ve asıl figürdür. Tamar'a bir diğer gönderme, örtüyü dolaşan kırmızı şeritte yer alır. Yazıttan Tamar'ın Siaraphatanes'ten bağ satın alarak bağışta bulunduğu anlaşılmaktadır (Thierry ve Thierry, 1963, s. 207; Karaca, 2014, s. 145) .

Ihlara Vadisi'nde, patronların varlığı bani portreleri ve yazıtları ile desteklense de bu kişilere ait yaşam alanları ancak son yıllardaki çalışmalar ile açığa çıkarılabilmektedir. Ruhban sınıfından olmayan kişilerin varlığına dair, kiliselerin duvar resimlerinde, yazıtlarda, kadınlar, erkekler ve çocuklar için oyulan mezarlarda ipuçları mevcutken, kiliseler ve kaya kompleksleri, sanki kaya mimarisi sadece münzevi yaşam için uygunmuş gibi, manastır ya da manastır kilisesi olarak yorumlanmıştır. Ancak vadiye yaptığımız araştırmalar, özellikle Ihlara ve Belisırma yerleşimlerinde sivil yaşamın da var olduğunu göstermiştir ki bu durum bu zamana kadar manastır yerleşimi olarak bilinen Ihlara Vadisi'nin manastır tanımlamasının yeniden değerlendirilmesini gerektirmiştir.

Kappadokya ve Ihlara Vadisi'nde Manastır Sorunu

Yunanca μονάχω tek başına yaşamak fiilinden türeyen manastır kelimesi, lavra²⁴ ve kenobit²⁵ tipi manastırlar için kullanılmıştır ve genellikle rahibe ve rahiplerin yaşadığı yer

²³ Bani Tamar ve birlikte resmedilen Basileios'un kimlikleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Shukurov, 2007, s. 221-243; Shukurov, 2012, s. 115-150; Şahna, 2018, s. 467-472.

²⁴ 4. yüzyılla birlikte gelişme gösteren lavra sisteminde keşişler tek başlarına yaşarlar ve sadece bayram günlerinde, şölenlerde toplantı salonlarında birlikte yemek yemek üzere bir araya gelirlerdi. Hristiyan manastır sisteminin ilk kez bu şekilde ortaya çıktığı bilinmektedir.

anlamına gelir. Hristiyan manastırcılığının çıkış noktası olarak anachoresis (münzevilik) kabul edilir. Mısır'da da genellikle çöle çekilmek anlamına gelen terim, Hristiyanlık öncesi zamanlarda emeğini bırakıp giden, terk eden anlamlarında kullanılmıştır. Daha sonraları ise yüksek vergi ve haksız muameleden kaçarak çöle sığınan insanlar için kullanılmaya başlandığı da ifade edilir (Talbot, 1999, s. 163; Kazhdan, 1991, s. 1391).

4. yüzyılın ortalarında Kappadokyalı üç kilise babasından biri olan Kaisareia Başpiskoposu Büyük Basileios'un (330-379) Anadolu'da manastır sistemini kurduğunu ve Bizans İmparatorluğu manastır sisteminin Basileios'un koymuş olduğu bu kurallar çerçevesinde oluşmaya başladığını yukarıda ifade etmiştik. Basileios'un manastır kuralları kendi kendine yeten bir topluluk anlayışını yani kenobitik sistemi yansıtır. Ancak manastırların kuruluş belgeleri olan ve yaklaşık elli kadarı günümüze ulaşan tipikonlar arasında Kappadokya'ya ait herhangi bir belge bulunmamaktadır (Doğan, 2003, s. 77). Bu durum bölgedeki münzevi yaşam izlerinin ya da manastır varlığının mimari verilerle ortaya konma zorunluluğunu doğurmuş, zengin duvar resmi programına sahip, iyi organize olmuş ve kaliteli işçilik sergileyen yapı topluluklarının manastır olduğu kabul edilmiştir. Kappadokya bölgesini ilk ziyaret eden seyyahlardan Paul Lucas (1720) bölgede gördüğü "tuhaf kaya oluşumları"nı, keşişlerin inziva mekanları olarak tanımlanmış, bölgede ilk sistemli çalışmaları yürüten Jerphanion da bu görüşü geliştirerek desteklemiştir. Çalışmalarını, manastırların açıkça çok olduğu bölgede yoğunlaştıran Jerphanion'un görüşleri, bölgedeki diğer yerleşimler için de genellenmiş ve Kappadokya'nın sadece keşişler tarafından yerleşilen bir manastır bölgesi olduğu görüşü yaygınlaşmıştır. Epstein, bölgedeki manastırcılığın 9. ve 11. yüzyıllar arasında geliştiğini belirtmiştir. Bölgenin volkanik yapısının sunduğu yumuşak kaya, ibadet ve yaşam için ucuz ve kolaylıkla oyulabilen alanlar sağlamıştır. Sulak araziler, yaşamın sürdürülebilmesi için tarım alanları sunmuştur. Kostof, 7. yüzyıldan sonra Kappadokya'nın sayısız keşiş hücresi, manastır ve bağımsız şapelleri ile Sina Dağı ya da Sohag Çölü kadar kutsal bir yer olduğunu belirtmiş ve Kappadokya'yı doğu monastisizminin en çok yoğunlaştığı bölgelerden biri olarak tanımlamıştır. (Jerphanion, 1925-42; Epstein, 1979, s. 29; Rodley, 1985, s. 9-11; Kostof, 1989, s. 19; Ousterhout, 1997, s. 422; Öztürk, 2010, s. 328).

Diakon Leo ve Arap Coğrafyacısı İbn Haqual'in aktardıkları, 8. ve 9. yüzyıllardaki Arap istilasını ile Selçuklular'ın Anadolu'ya geldiği 1071 arasındaki dönem olan 10.-11. yüzyıllarda, bölgede münzevi ya da keşişlerden başka yerel halkın da bulunduğunu doğrular. Diakon Leo, Kapadokya'daki insanları basit bir şekilde keşiş olarak değil, *troglo-dyte* yani mağara insanı olarak isimlendirmiştir. Çünkü bu insanların yer altındaki deliklere, yarıklara ya da labirentlere girdiklerini söyler. İbn-Haqual, Kapadokya'yı kastederek Bizans İmparatorluğu'nun çoğunlukla mağara köylerden ve kayalara ya da yer altına oyulan evleri ile küçük kasabalardan oluştuğunu söyler ve halkı *ethnos* yani "millet" ya da "ulus" olarak tanımlar (Mathews ve Daskalakis-Mathews, 1997, s. 296; Öztürk, 2017, s. 149).

Mathews ve Daskalakis-Mathews Kappadokya'nın tek başına bir manastır yerleşimi olamayacağı üzerinde durarak şu noktaya dikkat çekmişlerdir:

"Eğer bölgede yaşayan genel nüfus mağara ve oyuklarda yaşıyorsa, günümüze sadece keşişlerin yaşadığı mağaraların gelmiş olması ilginç olmaz mıydı? Bu yüzden asıl problem, Kapadokya'nın sivil ev komplekslerini kenobitik topluluktan ayırt edebilmektir"(1997, s. 296).

²⁵ Lavra sistemi gibi 4. yüzyılda geniş bir yayılma alanı bulan ve Bizans Manastır sisteminin kurucusu Basileios'un da benimsediği Kenobitik sistemde manastır cemaati, gerek keşiş hücreleri, mutfak, yemekhane, toplantı salonları gerekse de ibadetlerini gerçekleştirecekleri şapel ya da kiliselerde toplu halde bulunurlar. Lavra sistemi reddedilir.

Kappadokya'da manastır olarak tanımlanan yapı toplulukları içinde, keşişlerin ayrı ayrı kalabilecekleri keşiş hücrelerine rastlanmamıştır, bu sebeple bölgedeki manastır varlığı Basileios'un da kurmuş olduğu kenobitik sitem üzerinden sorgulanmıştır.

Hill, 11. yüzyıla kadar, Theotokos Evergetis örneğinde görüldüğü gibi, manastır topluluklarının bazı benzer özellikleri dikkate alınarak, manastır olup olmadıklarının anlaşılabilirliğini belirtmiştir. Hill'e göre Bizans keşişlerinin etkinlikleri, kenobitik anlayışla inzivaya çekilmekten, ruhban sınıfından olmayanlarla ya da hacılarla ilişki kurmalarına kadar çeşitlilik gösterebilir. Bu sebeple eğer biri keşiş hücresine sahipse, orada bu etkinliklerin hepsiyle ilişkili yapılar olduğu öne sürülebilir. Ancak manastır terimi yanlış bir şekilde, bütün bu faaliyetlerle ilişkilendirilebilen herhangi bir yapı için de kullanılma eğilimindedir (Hill, 1996, s. 137).

Genellikle, Bizans manastırlarını oluşturan birimlerde görülen benzerlik, yapıların manastır olarak belirlenmesine katkı sağlar (Öztürk, 2012, s. 153). Bir manastır genellikle, güçlü savunma duvarları olan, bu duvarların içinde keşiş hücreleri, atölyeler, ahırlar ve depo yapıları bulunan yapılar topluluğu olarak tanımlanır. Etrafı güçlü savunma duvarlarıyla çevrili bu alanın merkezinde de katholikon yer alır (Resim 14) (Kazhdan, 1991, s. 1392). Ancak Hill, bir yapı grubunun ne zaman bir manastır olamayacağı üzerine görüşlerini Kappadokya'daki birkaç kagir yapı grubundan yola çıkarak açıklamaya çalışmıştır. Bizans mimarisi üzerine yürütülen çalışmalarda belirtilenin aksine kilise, uzak ve ulaşılması güç bir bina (tercihen bir dağın zirvesi ya da yakını), çevre ya da kuşatma duvarı, avlu, çok sayıda küçük odalar, kayaya oyulmuş yapı ya da yakın çevredeki mağaraların bir tanesinin varlığının manastır tanımlaması için yeterli olmayacağını; bunu yerine iki ya da daha fazla kriterin varlığının daha ikna edici olabileceğini söyler. Ancak yine de en az iki ya da daha fazla kriteri barındıran ve önceki araştırmalarda manastır olarak tanımlanan yapıların neden manastır olarak tanımlanamayacağını da gerekçeleri ile açıklamaya çalışır (Hill, 1994).

Resim 14: Sina Dağı, Azize Katherina Manastırı, M.S. 548-565

Erciyes Dağı'nda konumlanan Buzluk Persek'teki yapı grubu, kilisenin varlığı ve konumu itibarıyla ilk iki kriteri karşılamasına rağmen, yerleşim ve su kaynağından uzak olan bu yapının bir katholikon olduğunu söylemek Hill'e göre güçtür. Kilise ayrıca haç planıyla rotond ve sekizgen planlı yapılarda olduğu gibi pagan *mausoleumları* ile doğrudan ilişkilidir. Yakınındaki gömü alanı

da dikkate alındığında bu yapı bir manastırdan çok bir mezar ya da anı kilisesi olmalıdır²⁶. Kuşatma duvarı ve bir avlunun bulunması da araştırmacıya göre belirleyici bir kriter değildir. Binbir Kilise-Kilise 7, Silifke'deki Meryemlik Kilisesi, kuşatma duvarı olan iki yapıdır ancak araştırmacıya göre Meryemlik Kilisesi'nin kuşatma duvarı eşkıyalardan korunmak, Kilise 7'nin kuşatma duvarı ise doğudaki eksedrası ile birlikte kalabalık cemaatin hafta içi ayını için kullanılıyor olmalıdır. Bu kiliseler birer manastır değil daha yüksek ihtimalle hac ya da mezar kiliseleridir (Hill, 1996, s. 137-139).

Popovic'e göre keşişlerin bir arada yaşadıkları, ibadet ettikleri kenobitik manastırlarda bir çevre ya da kuşatma duvarı, toplu ibadet için bir kilise ve yine toplu yemek yemek için bir masanın (trapeza) yer aldığı yemekhane, olması gereken birimlerdir (1998, s. 281, 283). Kostof'a göre de kilise ve yemekhane, Kappadokya'da yazılı belgeler ile varlıkları kanıtlanamayan manastır kuruluşları için başlıca göstergelerdir. Yemekhane için uzun, kayaya oyma bir masa ve oturma sıraları gerekmektedir (Kostof, 1989, s. 51; Öztürk, 2012, s. 153). Burridge, kilise ve yemekhaneyi, bir manastır için olması gereken en önemli iki birim olarak tanımlar (1997, s. 80).

İlk Hristiyanlar için ister keşiş ister sıradan inançlı bir insan olsun, toplu yemek ve ibadet çok önemlidir. Birlikte yenen yemekler, monastik düzenin, manastır disiplinin, eğitiminin çekirdeğini oluşturur. İlk münzeviler dahi, diğer tarikat üyeleri ile yemek yemek için haftada iki kez biraraya gelmişler, manastırcılığın ilk zamanlarında da ayinleri topluca yenen yemekler izlemiştir. Ökaristi toplantısı kilisede sona erdikten sonra kardeşler yemekhaneye birlikte gitmişler, kendileri için ayrılan yerlere oturarak omuz omuza dualar etmişler, perhiz yemeklerini yemişlerdir. Keşişlerin masanın etrafındaki yerleri, rütbe ya da kıdemlerine göre değil, eşitlikçi anlayışla belirlenmiştir (Mathews ve Daskalakis-Mathews, 1997, s. 299; Popovic, 1998, s. 287). Bu sebeple, yemekhaneler çoğu örnekte kiliseye bitişiktir. Kenobitik manastırlarda ana yemek için kiliseden yemekhaneye doğrudan ulaşım sağlanır ve bunun doğal bir sonucu olarak da yemekhane çoğunlukla kilisenin batısında yer alır. Ancak, Mısır, Suriye, Filistin ve Yunanistan örneklerine bakıldığında genellikle batıda konumlanan yemekhanelerin, bazı örneklerde farklı yönlerde konumlandıkları da görülür. Filistin'de 5. yüzyıla ait Martyrius'ta yemekhane, kilisenin kuzeybatısındadır. Suriye'deki örneklerde kuzey ya da batıda bulunur. Athos'ta 1070 yılına tarihlenen Karakallou Manastırı'nda yemekhane kilisenin güneyinde, kiliseye paralel uzanır ve arada boşluk bulunur (Burridge, 1997, s. 82; Popovic, 1998, s. 287). Yemekhanelerin ayrıca, manastır topluluklarında kilise ve mezar oyukları ya da mezar şapellerine yakınlığı da dikkat çeker. Popovic, bir genelleme ile özellikle Mısır manastırları için önemli olan yemekhanelerin sivil değil dini yapılar olduğunu ve bu yapı grupları içinde ister kilise ister mezar şapeli ya da gömü alanı olsun, dini işlevi olan yapılara yakın olduğunu vurgular (1998, s. 287).

Kappadokya Bölgesi'nde bir kilise ile ilişkilendirilebilen yapı topluluklarını manastır olarak tanımlayan ve bu yapı topluluklarının mimari değerlendirmelerini ayrıntılı bir biçimde yapan araştırmacılardan biri Rodley'dir. Rodley mimari özelliklerinden yola çıkarak, Kappadokya'daki yirmi dokuz yapı topluluğunu manastır olarak tanımlamış ve yapı topluluklarını avlulu manastırlar, Açıkсарay grubu ve yemekhaneli manastırlar olmak üzere üç kategoride değerlendirmiştir. Rodley'in sınıflandırmasında, avlulu manastırlar grubundaki yapı topluluklarında yemekhane yoktur²⁷. Kompleksler, üç ya da dört cepheli bir avlunun etrafında

²⁶Hill, Bizans mimarisi üzerine yapılan çalışmalarda bir yapıyı manastır olarak tanımlayabilmek için bazı kriterlerin belirlendiğinden söz eder. Bunlar; kilise, uzak ve ulaşılması güç bir bina, yapıyı kuşatan bir çevre duvarı, avlu, çok sayıda küçük oda ve doğal kayaya oyulmuş yapı ve yakınlardaki mağaralardır. Hill'e göre bu kriterlerden birinin olması, manastır tanımlaması için yeterli değildir. Birden fazla kriterin sağlanması daha ikna edici bulunur. Yayınlarında manastır olarak yer alan yapı topluluklarından, Karadağ Kilise 7, Korykos (Kız Kalesi) Kilise 3, Alahan Manastırı ve Erciyes Dağı civarındaki Persek ile birlikte Anadolu'daki bazı toplulukların aslında manastır olamayacağını yayınında sebepleriyle birlikte belirtmiştir (Hill, 1996, s. 137-145).

²⁷ Rodley Kappadokia bölgesinde, dağınık halde on bir avlulu manastır olduğunu belirtmiştir. Bunlar; Hallaç Manastırı (Ortahisar yakınları) Bezirhane (Avcılar), Şahinefendi Manastırı (Kırk Martirler yakınında), Soğanlı vadisinde Soğanlı

konumlanan, bir kilise ve hepsi taş mimariyi taklit edebilecek kalite ve işçilikteki odalardan oluşur. Genellikle, avlunun uzun bir kenarı boyunca devam eden salon ya da giriş holü, kompleksi oluşturan diğer birimlere ulaşım sağlar. Çoğunlukla, diğer odalardan daha büyük bir oda vardır ve bu oda ya giriş holüne ya da doğrudan avluya açılır. Avlulu gruptaki yapılardan Şahinefendi ve Kılıçlar haricinde yapı toplulukları, avlunun bir yönünde kiliseye sahiptir ve kilise çoğunlukla doğudadır. Şahinefendi'de kilise, avludan uzakta ancak kompleks ile bağlantılı, Kılıçlar'da ise yaklaşık 50 m güneybatıdadır. Bu yapı topluluklarının yemekhane içermedikleri halde manastır olarak tanımlanmalarının nedeni, yemekhaneli manastırlara göre planlarının daha düzgün ve birbiriyle tutarlı, işçiliklerin ise daha kaliteli oluşudur. Bu durum Rodley tarafından, yapı topluluklarının sivil kullanım amacından ziyade baninin cömertliği ya da gösterişli bir yapı ortaya koyma isteği olarak yorumlanmıştır. Rodley, komplekslerin ana salonlarını, ahşap masası günümüze ulaşmayan yemekhaneler olarak kabul etmiştir (Rodley, 1985, s. 11; Mathews ve Daskalakis-Mathews, 1997, s. 298).

Nevşehir-Gülşehir yolunun batısında, Göreme'ye 28 km mesafede bulunan bölge Ortaçağ'da Açıksaray olarak isimlendirilir. Rodley, Açıksaray'da da manastır olarak tanımlanan ve bir avlu etrafında kümelenen yapı komplekslerinin bulunduğunu belirtir. Rodley bu grupta yedi yapı kompleksini değerlendirmiştir. Kompleksler, avluları ve plan düzenlemeleri açısından birbirleri ile benzerlik göstermekle birlikte, bu gruptaki yapıların bazılarında ya kilise yoktur ya da kilise yapı topluluğunun asıl birimi değildir. Yapı topluluklarından sadece ikisinde kilise vardır. İki örnekte büyük ve düzenli bir şekilde birbirine eklemli ahırlar, dört örnekte mutfak bulunur. Bu sebeple Rodley, bu gruptaki yapı topluluklarını manastır olarak tanımlamakta güçlük çekmiştir. Bunun yerine yapıları yazlık kervansaray olarak tanımlamıştır, çünkü ona göre bu yapılar kışın yaşamak için çok soğuktur (Rodley, 1985, s. 148-150; Mathews ve Mathews, 1997, s. 298; Kalas, 2000, s. 40).

Yemekhaneli manastırlar grubundaki yapılar, avlulu ve Açıksaray komplekslerindeki benzer bir düzenleme ve plana sahiptir, bu gruptaki en belirgin fark kayaya oyma yemekhanelerdir. Yemekhane, uzun bir masa, yanlarda oturma sıraları ve sonda bir kemer ya da apsisle vurgulanmış, baş keşiş için ayrılmış bir koltuk ya da niş bulunan dikdörtgen bir salondur. Kayaya oyma masalar, hem bir ucu yuvarlak biçimleri hem de malzemeleri ile başka bölgelerdeki çağdaş manastır yapıları ile de örtüşür. Komplekslerde, yemekhaneden başka, kilise ve gelişigüzel konumlanmış basit odalar bulunur²⁸ (Rodley, 1985, s. 151; Mathews ve Mathews, 1997, s. 298; Kalas, 2000, s. 40). Yemekhaneli manastırlar Kapadokya'da özellikle Göreme'de yoğunlaşır (Resim 15). Bu örneklerde yemekhaneler, komplekslerin kiliseden sonra en önemli birimidir. Diğer birimler mimari açıdan özensiz bir düzenlemeye sahiptir. Kilise dışındaki birimlerin bu gelişigüzel düzenlemesine karşın kiliseler çoğunlukla zengin duvar resimleri ile bezenmiştir. Göreme Vadisi'nin de bu sebeple, özellikle keşişler tarafından yerleşildiğini ve Göreme'nin manastır yerleşimi olduğunu söylemek mümkündür.

Bir yemekhanenin varlığını, manastır tanımlaması için yeterli bir veri olarak kabul eden bilim insanları, Rodley'in avlulu manastır ve Açıksaray grubundaki yapıların işlevini tekrar sorgulamışlardır. Akhisar Çanlı Kilise, Kayseri Erdemli Vadisi, Açıksaray ve Selime-Yaprakhisar yerleşimleri, manastır yapılanmaları sorgulanan yerleşimler arasındadır (Mathews ve Daskalakis-Mathews, 1997, s. 299; Kalas, 2000, s. 65; Ousterhout, 2005; Öztürk, 2012).

Han, Göreme'de Karanlık Kilise Manastırı, Göreme ve Ortahisar arasında Aynalı Kilise, Avcılar ve Göreme vadisi arasında Kılıçlar Manastırı, Selime'de Selime Kalesi, Belisırma'da Direkli Kilise, İhlara yakınlarında Karanlık Kale, Gümüşler'de Eski Gümüş Manastırı'dır. Direkli Kilise, Bezirhane Manastırı, Kılıçlar Manastırı, Karanlık Kilise, Aynalı Kilise ve Karanlık Kale avlu içermedikleri halde, avlulu manastırlar grubunda değerlendirilmişlerdir.

²⁸ Rodley (1985), Göreme Açık Hava Müzesi'ndeki aralarında Çarıklı Kilise'nin de bulunduğu sekiz yapı grubu ile birlikte, Avcılar'daki Yusuf Koç Kilisesi ile Cemil'deki Başmelekler Kilisesi'ni yemekhaneli manastırlar kategorisinde değerlendirmiştir.

Resim 15: Göreme Vadisi, Çarıklı Kilise yemekhane (Pekak arşivi, 2013)

Ousterhout'a göre, kayaya oyma komplekslerin kagir yapılar ile bazı benzerliklerinin olduğu açıktır ancak, planların uygulanması sürecinde bazı yeniliklerin olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Çoğunlukla tarımsal bölgeler olmak üzere, çoğu bölge özgün mimari biçimleri yeni düzenlemelerle gizleyen sonraki dönem yerleşimlerine sahip olmuş ve çoğu mekanın işlevi belirlenememiştir. Bir kilise ile bitişik mekanların oluşturduğu yapı toplulukları da işlevleri belirlenememiş olsalar dahi çoğunlukla yanlış bir şekilde manastır olarak yorumlanmıştır. Akhisar Çanlı Kilise yerleşimi bir manastır yerleşimi değil, Bizans döneminin küçük ama zengin bir kırsal topluluğudur. 1 km'den fazla bir alana yayılmış olan Çanlı Kilise yerleşiminde yirmi beş, kayaya oyma birim bulunur (Resim 16). Genellikle bir avlu etrafında şekillenmiş mekanlardan oluşan komplekslerde uzun bir salon, haç planlı oda, portiko, mutfak, depolama odaları, sarnıçlar ve ahırlar tanımlanabilen birimlerdir. Komplekslerin büyük çoğunluğu avlunun bir tarafına konumlanmış bir kilise ya da şapele sahiptir. Ousterhout, yerleşimdeki tek bir yapı grubunu manastır olarak tanımlar. Planı, yerleşim ve Kapadokya'nın diğer yerlerindeki avlulu komplekslere göre daha özensiz oluşturulmuştur ve yan yana bir şapel ve yemekhane içermektedir. Ousterhout, yerleşimdeki diğer avlulu komplekslerin manastır değil konut olduklarını ifade etmiştir. Açık avlulu kompleksler genellikle toprak sahibi askeri aristokratlara aittir ve kendi kendine yetebilen Palladia villalarına benzerler. Ousterhout'un kabul gören görüşüne göre Çanlı Kilise yerleşimi en parlak döneminde normal kırsal bir köy değildir. Askeri görevlilerin ve ailelerinin lüks konutlarından oluşan bir yerleşim olarak ortaya çıkmıştır. Yerleşimde, askeri aristokrasinin yanı sıra sivil ve dini görevliler, toprak ağaları ya da büyük arazi sahipleri ve bunlara bağlı alt sınıf da yaşamıştır (Ousterhout, 1997, s. 421, 428; Ousterhout, 2005, s. 4, 12; Öztürk, 2010, s. 328).

3 Plan of Areas 1–4. The rock-cut courtyard in Area 1 (upper right) is easily identified. The courtyard in Area 4 (lower left) is partially buried. Two underground features are accessible behind it.

Resim 16: Akhisar Çanlı Kilise 1-4 Bölgeleri çizimi (Ousterhout, 1997)

Kayseri, Erdemli Vadisi'nde yürütülen araştırmalar, bu bölgenin de bir manastır yerleşiminden ziyade bir tarım yerleşimi olduğunu ortaya koymuştur. Vadide bir manastır, yapı gruplarından oluşan iki büyük konut ile birlikte çiftçi meskenleri, kilise, şapel, şarap işlikleri, fırın, ahır, keşiş hücrelerinden oluşan yapılar ve güvercinlikler tespit edilmiştir. Yerleşimin güneydoğusunda saray denen avlulu yapı kompleksi yer alır ve köyün tarımsal yaşamı bu kompleks etrafında gelişmiştir. Tüm birimleri ile üç kata dağılan kompleksin mimari bütünselliğinden dolayı tüm birimlerin aynı döneme ait olduğu, tamamının ise 11. yüzyıla ait olabileceği ifade edilir. Vadinin doğusundaki Bezirhane olarak isimlendirilen yapı kompleksinin büyük aileler için tasarlanmış bir mesken olduğu düşünülür. Komplekste iç avlu, giriş mekanı, bazilikal planlı bir salon, mutfak ile birlikte ahır ve kilise vardır (Çorağan Karakaya, 2012, s. 451-460).

Bizans'ın Kilikya Kapılarına (Kilikya Pylaisi) giden askeri yollarının birleşme noktasında yer alan Açıksaray'daki kayaya oyma yapı toplulukları da araştırmacılar tarafından manastır sınıflandırmasına dahil edilmiştir. Ancak hem kiliselerin azlığı hem de yerleşimin askeri yollara yakınlığı Açıksaray'ın da manastır ve sivil yerleşim olarak tekrar sorgulanmasının yolunu açmıştır (Öztürk, 2010, s. 322- 323). Açıksaray'da iki yapı topluluğu büyük, özellikle ahırlarıyla dikkat çekmektedir. Bu iki yapı topluluğundan birisi oldukça büyük bir mutfak içerirken, diğeri daha basit iki mutfak ihtiva etmektedir. Açıksaray'ın gerek topografik konumu gerek kilise yerine oldukça büyük ahır ve mutfak içeren yapısı nedeniyle daha seküler bir yerleşim olduğu kabul görmektedir. Kalas ayrıca yerleşimin iki ana yolun kesişme noktasında yer almasından dolayı bir durak olarak işlev görmüş olabileceğini önerir (Kalas, 2000, s. 65; Öztürk, 2010, s. vi, vii).

Mathews ve Daskalakis-Mathews, Rodley'in Açıksaray için önerdiği yazlık kervansaray tezini de doğru bir değerlendirme olarak kabul etmez, çünkü Açıksaray grubuna ait yapı kompleksleri Ortaçağ'da Aksaray - Kayseri ana yolunun yaklaşık 10 km güneyinde yer alır, yol üzerinde değildir. Ayrıca kışın yaşamaya elverişli olmama özelliği, sadece Açıksaray grubu için değil ister manastır yaşamı ister ev yaşamı ile ilgili olsun, tüm kaya mimarisi için genel bir durumdur. Burada bir baca ile tanımlanabilen mutfaklar, kompleksi oluşturan diğer birimlerden ayrıdır ve evin geri kalanını ısıtmak için yeterli değildir. Ancak, dağların kuru kaya tüfö doğal bir yalıtım sağlar. Mekanlar kışın dışarıya göre daha ılık, yazın ise daha serindir. Sadece Açıksaray grubunda değil, dağınık halde bulunan diğer avlulu komplekslerde de kiliseler kompleksin asıl birimini oluşturmaz. Avlulu grubun diğer beş kompleksinde kiliseler ya çok az figürlü dekorasyona sahiptir ya da kiliselerde hiç duvar resmi yoktur. Şahinefendi kompleksinde kilise kompleksten çok uzaktır. Kılıçlar kompleksinde ise kilise yoktur, kompleks Kılıçlar Kilisesi'nin (Göreme No. 29) 50 m kuzeydoğusundadır. Diğer taraftan avlulu grubun diğer örneklerinden Göreme Karanlık Kilise ve Niğde'deki Eski Gümüş yapı toplulukları, onları yemekhaneli manastırlar grubuna dahil etmeye sebep olabilecek kayaya oyma yemekhanelere sahiptir ve aslında Kapadokya kaya kompleksleri içinde sadece Eski Gümüş, standart bir manastır planına en yakın örnektir çünkü avlusu da dört yönden çevrelenmiştir (Mathews ve Daskalakis-Mathews, 1997, s. 298).

2009 yılında Güzelöz'de yürütülen çalışmalarda manastır komplekslerine ait olabilecek toplu yaşam ve üretim mekanları tespit edilmiştir. Tespit edilen mekanlar arasında bir yemekhane ve şarap işliği yer alır. Bölgedeki vadilerin ve manastır mekanlarının tespiti, Güzelöz ve Başköy'de yoğun ve geniş bir Bizans yerleşiminin olduğunu ve Ortaçağ'da bu alanda ekonomik, sosyal, dini ve sanatsal yaşamın uzun bir süre devam ettiğini göstermiştir²⁹ (Peker ve Uyar, 2010, s. 294).

Kayseri'de bulunan Soğanlı Dere bir tarım yerleşimi olarak kabul edilir. Geyikli Kilise, vadide yemekhanesi ile günümüze gelebilen tek yapı topluluğudur³⁰. Göreme yakınlarındaki Zelve Vadisi'nin basit bir köy olabileceği görüşü üzerinde durulur (Ousterhout, 2005, s. 4).

Araştırmacılara göre bu yapı toplulukları içinde asıl önemli ve ayrımı yapılması gereken şey, hangilerinin manastır hangilerinin sivil konut olduğunu belirleyebilmektir. Kapadokya'daki yapı toplulukları üzerine yürütülen son çalışmalar, özellikle Göreme ve çevresinde yoğunlaşan ve yemekhane içeren yapı topluluklarının manastır; yemekhane içermeyen, bunun yerine bir kilise ve buna bitişik mekanların oluşturduğu komplekslerin ise bölgedeki askeri aristokratların ve yerel elitlerin konutları olabileceğini göstermiştir³¹ (Rodley, 1985, s. 223-224; Mathews ve Daskalakis-Mathews, 1997, s. 298). Kalas, volkanik arazide tespit edilebilen yerleşimlerin büyük bir bölümünün 10. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar Bizans'ın aristokrat ailelerinin konutları olarak tanımlanan avlulu komplekslerden oluştuğunu belirtir (Kalas, 2009, s. 111)³². Aksaray, Nevşehir, Kayseri ve Niğde'de kırktan fazla avlulu yapı topluluğu tespit edilmiştir. Bu tür komplekslerin

²⁹ Araştırmacılar, tespit edilen yapı gruplarını manastır olarak tanımlamakta temkinli davranmış, manastır mekanlarına "yerleşimle iç içe geçmiş dini yapılar?" olarak açıklama getirmişlerdir.

³⁰ Soğanlı Dere Vadisi ile ilgili ayrıntılı bilgi ve güncel araştırmalar için ayrıca bkz. Karaca, 2019.

³¹ Toplu ibadet için bir kilise, toplu yemek yemek için uzun bir masa (trapeza) ve oturma sıralarının bulunduğu yemekhane (refectoryum), manastır tanımlaması için yeterli birimler olarak kabul edilmiştir. Göreme'deki yapı topluluklarının büyük bir çoğunluğu yemekhaneleri ile günümüze ulaşmıştır. Bu yapı topluluklarında yemekhane ve kiliseler, kompleksleri oluşturan en önemli iki birim olarak karşımıza çıkar ve kiliseler oldukça zengin duvar resimleri ile dikkat çeker. Göreme Vadisi'ndeki yemekhane ve kilisesi olan yapı toplulukları manastır olarak kabul edilmiş ve Rodley tarafından "yemekhaneli manastırlar" olarak sınıflandırılmıştır. Rodley'e göre yemekhaneli manastırlar doğrudan kutsal alanlarla ilişkilendirilmiştir ve muhtemelen ziyaretçilere ev sahipliği yapmıştır (Rodley, 1985, s. 251; Öztürk, 2010, s. 330).

³² Eyice Kappadokya'da, aralarında Kırşehir ve Karaman şehirlerinin de bulunduğu pek çok yerde kaya içine oyulmuş çok sayıda evin bulunduğunu ve bu bölgelerde genellikle dinsel yapılardaki duvar resimleri ile ilgilenildiğini, dağ yamaçlarına kazılmış kaya evlerinin daha az bilindiğini ifade etmektedir. Kaya içine oyulan bu siteler birbirine bacalarla bağlı çok sayıda kattan oluşmaktadır. Bacaların iç yüzeylerinde el ve ayakları koyarak bir kattan diğerine geçmeyi sağlayan küçük oyuklar vardır. Bu konutların biçim ve konumları burada topluca yaşandığı izlenimini vermektedir (örneğin Derinkuyu yeraltı yerleşimi) (Eyice, 1996, s. 211).

yoğunlaştığı noktalar, askeri güzergahlara ya da kalelere yakın stratejik konumdaki Çanlı Kilise, Selime, Yaprakhisar ve Açıksaray'dır. Diğerleri volkanik vadilerde dağınık şekilde bulunan Direkli Kilise, Karanlık Kale, Eski Gümüş, Soğanlı Han, Erdemli, Şahinefendi, Aynalı Kilise, Hallaç, Kılıçlar ve Bezirhane'dir (Kalas, 2009, s. 112; Öztürk, 2012, s. 156-157).

Mathews ve Daskalakis-Mathews'a göre, kayaya oyma yemekhanesi bulunmayan yapı toplulukları sivil yaşam birimleri olarak yorumlanırsa, bu yapı topluluklarından dokuzu, Akdeniz çevresindeki İslam topraklarında yaygın olan "ters T" planlı olarak isimlendirilen ev planlarını yansıtır. Bu komplekslerin karakteristik özelliği, cepheleri bezenerek vurgulanmış üç ya da dört cepheli avlunun gerisinde cepheye paralel olarak uzanan, beşik tonoz ile örtülü salonların bulunmasıdır. Paralel düzenlenen ve giriş holü olarak kullanılan bu salonlar, dikine düzenlenmiş uzun bir diğer salona açılır ve bu iki salon böylece "Ters T" planı oluşturur. Kısa kenarlarda, bu mekanlara bağlanan mutfak, ahır gibi işlevsel başka mekanlar ve nadiren de olsa bir köşede kabaca oyulmuş, resimsiz kilise bulunur. Hallaç, Bezir Hane, Şahinefendi, Kılıçlar, Açıksaray'daki 1, 2, 3, 5 ve 6 numaralı yapı kompleksleri, araştırmacılar tarafından "Ters T" planlı olarak tanımlanan konutlardır (Çizim 1). Direkli Kilise, Soğanlı Han, Aynalı Kilise, Selime Kalesi, Karanlık Kale ve Açıksaray Numara 7 de olasılıkla konuttur ancak bu yapı topluluklarının planları diğerleri gibi düzenli ve aynı kural dahilinde bir oluşum sergilememektedir (Çizim 2) (Mathews ve Daskalakis-Mathews, 1997, s. 299).

Ousterhout, avlulu yapı topluluklarının, Bizans saraylarına benzetilebileceğini, ana cephe boyunca uzanan bir giriş holü / portiko, avlu ve bir köşede yer alan ibadet mekanının oluşturduğu "II" şeklindeki planları ile İstanbul'daki Myrelaion Manastırı ile karşılaştırılabileceğini ifade ederken³³, Magdalino, Bizans konut ve manastır düzeni arasında benzerlik olduğunu ve fazla değişiklik yapmaya gerek duyulmadan manastıra dönüştürülen saray; kilise ve manastırdan dönüştürülen ev örneklerinin olduğunu belirtmiştir. Başka bir ifadeyle, avlulu yapı toplulukları Bizans saray mimarisini taklit etmiştir. Çünkü iyi bir ev, aristokratik statünün de açık bir göstergesi olarak görülmüş ve toplumda mevki sahibi birisinin de statüsüne uygun bir evde yaşaması beklenmiştir (Magdalino, 1984, s. 94-95; Ousterhout, 1996, s. 31; 1997, s. 428; 2005, s. 214; Magdalino, 2012, s. 70; Öztürk, 2012, s. 154).

Çizim 1: Açıksaray 6 (Öztürk, 2012)

Çizim 2: Açıksaray 7 (Öztürk, 2012)

³³ Kapalı Yunan haçı planının Konstantinopolis'te tarihlenebilen ve günümüze ulaşan ikinci yapısı Myrelaion Manastırı (Bodrum Camisi) 919 yılında imparator olarak taç giyen Amiral Romanos Lekapenos'un konağına bitişik olarak yapılmıştır. Kısa bir süre sonra Lekapenos evini bir rahibe manastırına dönüştürmüş, 922 yılında da eşi Theodora buraya gömülmüştür (Mango, 2006, s. 166).

Ihlara Vadisi'nin kuzeye açıldığı bölümde konumlanan Selime Kalesi ve Yaprakhisar yerleşimleri de uzun yıllar manastır olarak tanımlanmıştır. Ancak Kalas, yerleşimin Kappadokyalı yerel elitler tarafından yerleşildiğini ve burada yer alan yapı topluluklarının bölgede yaşayan yerel elitlerin konutları olduğunu ileri sürmüş, ayrıca bölgenin askeri niteliğine de dikkat çekmiştir. Buna göre cepheleri özenle vurgulanmış yapı toplulukları ve büyük mutfakları ile yerleşim, askeri bir toplanma noktasıdır ve büyük mutfakları ile de askeri gruplara yemek sağlamaktadır (Çizim 3). Ayrıca Selime Kalesi, vadinin en büyük ve en zengin yapı topluluğu olmasının yanı sıra konumu ile de ön plana çıkmaktadır. Selime Kalesi, vadinin kuzey açıklığında konumlandığı için vadinin girişini korur. Kompleksin 80 m'ye yaklaşan yüksekliği de vadiyi gözlemlemeye ve bölge hakimiyetine imkan sağlar. Aksaraylı tarihçi Kerim-üd-din Mahmudi'nin aktardığına göre de Selime kalesi Buğdin oğlu Bedreddin ve kardeşinin sığındıkları yerden çıkarılmaları için kendilerine ikta olarak sunulmuştur. Bu durum yerleşimlerin askeri niteliğini de destekler niteliktedir. Selime'deki anıtsal Kale manastırı da kilisede tasvirleri görülen ancak tarihi kişilikleri aydınlatılamayan zengin bir aristokrat ailenin eseridir (Kalas, 2000, s. 60-63; Öztürk, 2000, s. 126).

Çizim 3: Selime-Yaprakhisar yerleşimleri ve çevresi (Kalas, 2009)

Görüldüğü gibi Kappadokya'nın manastır yerleşimi olarak tanımlanan bölgeleri aslında farklı karakterler sergileyen yerleşimlerdir. Yerleşimlerde dikkat çeken nokta Ihlara Vadisi haricindekilerin, askeri, tarımsal ya da dini karakterine bakılmaksızın en az bir manastıra sahip olması ve Göreme Vadisi örneğinde olduğu gibi yemekhanelerin yoğunluğundan dolayı manastır yerleşimi olarak tanımlanmasıdır.

Kuzeyden güneye doğru 14 km'lik bir alanı kaplayan ve başlıca dört yerleşim bulunan Ihlara Vadisi'nde yemekhaneye rastlanmamıştır. Ancak Kalas yine de vadide manastır yaşamı ile ilişkilendirilebilecek bir nüfusun var olmuş olabileceğini, fakat bunun vadinin kuzeyindeki Selime-Yaprakhisar yerleşimlerinde değil, vadinin güneyinde, özellikle Belisırma'da olabileceğini ileri sürer. Araştırmacıya göre vadinin iç kesimleri münzevi yaşam için daha uygundur, çünkü manastır yaşamı etraftan izole olmuş, soyutlanmış bir yaşamı gerektirir ve Belisırma'nın da bulunduğu vadinin iç kesimleri bu açıdan manastır yaşamı için uygundur. Kalas'a göre Belisırma'daki Ala Kilise ve Direkli Kilise, manastır kiliseleri olmalıdır. Kiliseler, ait oldukları komplekste, kendilerini çevreleyen diğer birimlere göre daha büyüktür ve bu açıdan kompleksin asıl önemli birimidirler. Ala Kilise'de daha belirgin, kaliteli ve düzenli olmakla birlikte her iki kilisede anıtsal cephe düzenlemesi görülür. Ala Kilise'nin anıtsal girişi cephenin merkezinde yer alır. Ayrıca her iki

kilise, manastır yaşamı ile ilişkilendirilebilecek keşiş tasvirlerinin de yer aldığı zengin bir duvar resmi programına sahiptir. Tüm bu özellikler, Belisırma'nın Selime ve Yaprakhisar yerleşimlerine göre daha korunaklı ve bu sayede inzivaya çekilmek için daha uygun bir konuma sahip oluşu ile de birleşince araştırmacı tarafından vadinin manastır merkezi olarak tanımlanmıştır (Kalas, 2000, s. 66-67). Ancak, bir yapı topluluğunun ne zaman bir manastır olarak tanımlanabileceği sorusuna araştırmacılarca verilen ortak yanıt, bir kilisenin yanı sıra toplu yemek yemek için bir yemekhanenin olması gerekliliğidir. Manastırlar yemekhaneleri ile tanımlanabilmiş, yemekhanesi olmayan diğer yapı topluluklarının bölgedeki toprak ağalarının, asker elitlerin ya da yerel aristokratların konutları ya da meskenleri olduğu anlaşılmıştır. Ne Direkli Kilise ne de Ala Kilise yemekhaneleri ile günümüze gelebilmiştir. Mevcut izler, yapı topluluklarında böyle bir birimin varlığını da desteklemez. Selime ve Yaprakhisar yerleşimlerinin yanı sıra Ihlara ve Belisırma yerleşimindeki kilise ve ibadet mekanlarındaki duvar resimleri, gömü alanları ve bunlara ait yazıtlar; yemekhane ya da kilisesi bulunmayan büyük yapı toplulukları, vadinin bu kesiminde de manastırdan ziyade sivil yaşamın ve yerel elitlerin varlığını düşündürmektedir. Kiliselerdeki bani kitabeleri, mezar yazıtları ve dua kitabelerindeki unvanlardan hareketle, bu yapı topluluklarının yörenin aristokrat askerleri ve yerel elitleri ya da toprak ağaları tarafından kullanılmış olabileceği düşünülebilir.

Araştırmalarımız sırasında Belisırma ve Ihlara yerleşimleri arasında yemekhane içermeyen, olasılıkla sürekli yaşam alanı olarak kullanıldığını düşündüğümüz yapı kompleksleri tespit edilmiştir. Komplekslerin büyük bir bölümü, herhangi bir dini yapı ile ilişkisini saptayamadığımız oldukça basit, kabaca oyulmuş yaşamsal mekanlardan oluşan yapı toplulukları iken bazıları yakınlıkları ya da organik birleşimleri dolayısıyla bir kilise ya da ibadet mekanı ile ilişkilendirebildiğimiz bazıları ise her ne kadar kiliselerden bağımsız konumda yer alsalar da vurgulanmış cepheleri ile vadideki güçlüler tarafından kullanıldığını düşündüğümüz yapı topluluklarıdır. Kiliselerle ve güçlülerle bağlantısı olduğunu düşündüğümüz yapı topluluklarının çizimleri tarafımızdan yapılmış, Ihlara ve Belisırma kiliselerinin yerleşimler içindeki dağılımını gösterdiğimiz topografik çizime işlenmiştir ³⁴ (Çizim 4).

Tespit ettiğimiz, KOM 1 ve KOM 8 olarak adlandırdığımız yapı toplulukları, bir kilise ile ilişkilendirebildiğimiz ve kesin olarak konut olarak tanımlayabileceğimiz yapı topluluklarıdır. Bununla birlikte yine batı yamaçtaki Direkli Kilise, Sümbüllü Kilise ve Kokar Kilise birer konut ile bağlantılı kiliseler olmalıdır.

Bahattin Samanlığı Kilisesi'nin kuzeybatısındaki KOM 1 olasılıkla Bahattin Samanlığı Kilisesi ile aynı yapı grubunda yer alır (Resim 17). Bahattin Samanlığı Kilisesi'nin batı cephesinde yuvarlak kemerli niş dizisi yer alır. Kilisenin dışında, yere düşen kayalar arasında bu cephe düzenlemesine ait parçalar bulunur. Bu parçalar, cephe düzenlemesinin KOM 1'in cephesini de içine alacak şekilde devam ettiğini gösterir ki bu durum KOM 1 ve Bahattin Samanlığı Kilisesi'nin aynı kompleksin birimleri olduğunu gösterir. Kompleksin merkezini oluşturan uzunlamasına dikdörtgen planlı salon, yapı kompleksinin en kaliteli işçiliğe sahip birimdir ve kompleksi oluşturan diğer mekanlara buradan geçiş sağlanır. Kilise, bölgedeki diğer elit konutlarında olduğu gibi kompleksin doğusunda yer alır (Şahna, 2019, s. 11,12). Jolivet-Levy, kiliseyi bu yapı grubu ile birlikte değerlendirmiş ve yapı topluluğunun, kilisenin yazıtında geçen *protospatharios* unvanına sahip baninin konutu olduğunu, kilisenin de mezar kilisesi olduğunu belirtmiştir (2009, s. 81).

³⁴ Ihlara ve Belisırma'da tespit edilen sivil kullanıma yönelik kayaya oyma yapı toplulukları için ayrıca bkz, Şahna, 2018: 480-508.

Çizim 4: Ihlara Vadisi, Ihlara ve Belisırma yerleşimleri topografik çizimi (Kültür Bakanlığı 2014 proje çiziminden değiştirilerek)

Resim 17: KOM 1 ve Bahattin Samanlıği Kilisesi çizimi ve fotoğrafı (Fenerci ve Şahna, 2016, 2017)

Aynı şekilde KOM 8, Kuzey Ambar Kilisesi'ni de içeren bir konut olmalıdır (Resim 18, 19) Uzunlamasına dikdörtgen planlı ve kompleksi oluşturan diğer birimlere göre daha düzgün ve kaliteli bir işçiliğe sahip tören ya da kabul salonu (M1), kompleksin merkezi konumundadır. Kilise diğer örneklerde olduğu gibi doğuda yer almaktadır, ancak aynı kaya kütesine oyulmamıştır. Kilise kompleksin 15 m güneyindedir. Kompleksi oluşturan birimlerden Mekan 5'in tahrip olmuş bacası bu mekanın mutfak olarak kullanılmış olabileceğini düşündürmüştür. KOM 8, kilisesi ile birlikte yazıtta geçen bani *protospatharios* Scholes'in konutu olmalıdır.

Resim 18: Ihlara, KOM 8 çizimi ve Kuzey Ambar Kilisesi (Fenerci ve Şahna, 2016, 2017)

Resim 19: Ihlara, KOM 8, ana salon (M1) (sol) ve mutfak (sağ) (Şahna, 2016)

Belisırma'nın batı yamacında yer alan Direkli Kilise'nin bir manastır olarak tanımlandığını yukarıda ifade etmiştik. Cephesi pilaster ve kör kemer dizileri ile vurgulanmış Direkli Kilise'nin bulunduğu yapı kompleksi, aynı cephe düzenlemesinin gerisinde işlevi belirlenememiş mekanlardan oluşur. Ancak yapı kompleksinin doğusunda, aynı kaya kütleline oyulmuş kaliteli işçilik gösteren mekanlar da vardır. Mekanların içerisine dolan toprak ve düşen kayalar nedeniyle çizimlerini yapamadığımız bu mekanların Direkli Kilise ile aynı yapı kompleksine ait olduğunu ve bir konut olduğunu düşünmekteyiz (Resim 20).

Resim 20: Direkli Kilise Yapı Topluluğu çizimi ve doğudaki mekanlar (Fenerci ve Şahna, 2014)

Ihlara'nın batı yamacına oyulan Sümbüllü Kilise, batı yamaçta cepheleri vurgulanmış yapı topluluklarından biridir. Cephe düzenlemesinin gerisinde bir kilise ile birlikte işlevi belirlenememiş ve iki kata yayılmış mekanlardan oluşur. Burada, kilise ile bitişik olan yapı kompleksi, kilisenin manastır olarak tanımlanmasına neden olmuştur. Ancak yapı, mimari kuruluş açısından Bahattin Samanlığı ve Kuzey Ambar Kilisesi ile benzerlik gösterir. Kilisenin batısında uzunlamasına dikdörtgen planlı, duvarları ve tavan süslemesi ile diğer birimlerden işçilik açısından ayrılan, Mekan 1 olarak adlandırdığımız birim tören ya da kabul salonu olmalıdır. Komplekse göre oldukça küçük boyutlardaki kilise kompleksin doğusunda yer alır (Resim 21).

Resim 21: Sümbüllü Kilise Yapı Topluluğu çizimi ve cephe düzenlemesi (Fenerci ve Şahna, 2014)

Kokar Kilise, kuzey ve güneyinde KOM 6 ve KOM 7 olarak adlandırdığımız kayaya oyma mekanların arasında yer alır. Olasılıkla tek bir komplekse ait olan birimlerde mutfakın varlığı ve diğerlerine göre daha düzgün oyulmuş uzunlamasına dikdörtgen planlı salon ve buradan geçilen basit oyulmuş mekanlar, kompleksin konut olarak kullanımını destekler (Resim 22). Bu yapı

grubunda da diğer yapı topluluklarında olduğu gibi Kokar Kilise kompleksin güneydoğusunda yer alır ve olasılıkla naosun kuzeybatı köşesindeki kapı ile KOM 6'ya bağlanır. Kokar Kilise'nin kaliteli resim programı dikkate alındığında konut olduğunu düşündüğümüz yapı kompleksi aslında daha basit düzenlenmiştir, bu nedenle kilise ile ilişkisiz görünür. Ancak, Kokar Kilise'nin batısına sonradan daha basit şekilde oyulan mezar şapeli konut olarak tanımladığımız yapı grubu ile daha ilişkilidir. Olasılıkla KOM 6 ve batıdaki mezar şapeli aynı dönemlerde oyularak, daha önce var olan Kokar Kilise'yi de içine alan bir konuta dönüşmüştür.

Resim 22: Ihlara, KOM 6 çizimi ve Kokar Kilise'nin konumu (Fenerci ve Şahna, 2016, 2017)

Doğu yamaçta KOM 11 olarak isimlendirdiğimiz yapı topluluğu Aksaray Müze Müdürlüğü tarafından yürütülen tescil çalışmaları sırasında manastır olarak tanımlanmıştır. Belisırma'da bulunan yapı kompleksi kaya kütesinin batıya bakan cephesine oyulmuştur. Komplekse en yakın konumdaki dini yapı, kompleksin 190 m kuzeyindeki Kilise 3 olarak numaralandırdığımız yapıdır. Kompleksin oyulduğu kaya kütesinin yaklaşık 6 m güneyinde altarları ile günümüze gelebilmiş iki apsis yer alır. Bu durum KOM 11'in burada önceden var olan ancak kaya uçmaları dolayısıyla günümüze gelemeyen bir kilise ile bağlantılı olduğunu düşündürür. Ancak mevcut durum böyle bir ilişki kurmamızı şu aşamada güçleştirir. Yapı üç katlı cephe düzenlemesi ile dikkat çekicidir. KOM 11, vadinin doğu yamacında Ala Kilise'den sonra cepheleri bu denli vurgulanmış tek yapı topluluğudur. Yatayda beş dikeyde ise üç bölümlü bir düzenleme gösteren cephenin gerisinde kuzey güney doğrultusunda dikdörtgen planlı, tek katlı M1 mekanı oldukça düzgün, M1'den ulaşılan M2 mekanı ise daha basit oyulmuştur. Cephenin eksenindeki kapının tıhraz taşı da olasılıkla özgün konumunda görülebilmektedir (Resim 23) (Şahna, 2019, s. 119-120).

Resim 23: KOM 11 çizimi ve cephe düzenlemesi (Fenerci ve Şahna, 2016, 2017)

Ihlara ve Belisırma'nın herhangi bir kilise ya da ibadet mekanı ile ilişkilendiremediğimiz ancak cephe düzenlemeleri ile dikkat çeken iki yapı topluluğu KOM 2 ve KOM 5'tir. Vadinin özellikle batı yamacındaki cepheleri kör kemerlerle hareketlendirilmiş bu yapı topluluklarının sivil kullanıma işaret ettiğini düşünmekteyiz (Resim 24-26). Bu yapı topluluklarında birbiri ile organik olarak bağlantılandırılmış birimler arasında kilise ya da ibadet mekanına rastlanmamıştır. Cephelerin gerisinde uzunlamasına ya da enine dikdörtgen planlı ve beşik tonoz örtülü büyük mekanlar Kappadokya genelindeki örneklerle paralel olarak tören ya da kabul salonları olmalıdır. Ihlara Vadisi'ndeki bu yapı komplekslerinin de gerek cephe düzenlemelerinde gerekse cephelerin ardındaki mekanların düzenlenişlerinde de farklılıklar dikkat çekmektedir. Bazı kompleksler dikdörtgen bir salon ve bununla bağlantılı basit bir odadan ibaret tek katlı yapılarırken, bazıları mutfak ve ahır gibi yaşamsal mekanları da içeren iki ya da üç katlı olarak düzenlenmiş yapılardır (Resim 27).

Resim 24: Belisırma, KOM 2 çizimi ve güney cephe düzenlemesi (Fenerci ve Şahna, 2016, 2017)

Resim 25: Belisırma, KOM 5 üst kat planı ve cephe düzenlemesi (Fenerci ve Şahna, 2016, 2017)

Resim 26: Belisırma, KOM 5, M5 mekanı çizimi ve fotoğrafı (Fenerci ve Şahna, 2016, 2017)

Resim 27: Ihlara, KOM 9, ahır içeren yapı topluluğu (Şahna, 2016)

Sonuç

Ihlara Vadisi'nin manastır merkezi olarak kabul edilen Belisırma ve Ihlara yerleşimlerinde yemekhane yapısına rastlanmamıştır. Bunun aksine Ihlara ve Belisırma'nın sadece keşiş ya da din adamları tarafından değil, ruhban sınıfından olmayan ve toplumun farklı tabakalarına mensup siviller tarafından da yerleşildiğini destekleyen verilere ulaşılmıştır. Kiliselerin bani portre ve kitabeleri güçlüler (dynatoi), toprak ağaları ya da asker elitlerden oluşan bir nüfusun sanat hamiliğini gösterirken, tespit ettiğimiz yapı toplulukları bu kişilerin en azından bir bölümünün yerleşimlerdeki mevcudiyetlerinin de birer kanıtı olmuştur. Ihlara ve Belisırma'daki otuz dokuz kilise ve tespit ettiğimiz on bir yapı topluluğu TC Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından 2014

yıldaki proje kapsamında çizilen topografik haritaya işlenmiştir. Bu sayede güçlülere ait olması muhtemel konutların kiliselerle mekânsal bağlantıları kurulabilmiştir. Buna göre KOM 1, KOM 6, 7 ve KOM 8 kiliselerle bağlantısını kurabildiğimiz yapı topluluklarıdır. KOM 2, KOM 5 ve KOM 11 net bir şekilde bir bani ile ilişkilendiremediğimiz ancak cephe düzenlemeleri ve kaliteli işçilikleri ile yerleşimlerdeki güçlülere ait konutlar ya da kamusal işlev ile kullanıldığını düşündüğümüz yapı kompleksleridir.

Bani kitabelerinde geçen unvanların askeri nüfusa işaret etmesi, banilerin aynı zamanda Belisırma ve Ihlara'nın savunmasından sorumlu askerler olduklarını düşündürmektedir. Bu askerlerin görevli oldukları süreçte Ihlara ve Belisırma'da tespit ettiğimiz yapı topluluklarında yaşadıklarını ve yerleşimlerin geçici sakinleri olduklarını düşünebiliriz. Bunun dışında duvar resimsiz kiliseler ile kaya kütlesine kabaca oyulmuş mekanların oluşturduğu kompleksleri vadideki güçlülerle ilişkilendirmek güçtür. Ancak bu kilise ve komplekslerin yerleşimlerin alt ya da orta sınıfı tarafından kullanılmış olabilecekleri akla yakın gelmektedir. Bu kişiler de olasılıkla vadinin sürekli yerleşenleridir.

Araştırmamız sonucunda ulaştığımız tüm bu verilerle söyleyebiliriz ki Ihlara ve Belisırma'ya manastır yerleşimi denmesi konusunda şu aşamada temkinli olunması gerekir. Çünkü Belisırma ve Ihlara'nın manastır olarak tanımlanan ve değerlendirilen kiliseleri, bölgedeki yerel halkın özel konutlarına ait birer aile kilisesi ya da ibadet mekanıdır. Bu kiliselerde yer alan arkosolium, parekklesion, mezar odaları ve zemin mezarlarının da varlığı buraların aynı zamanda birer gömü alanı olarak kullanıldığını ve yerel halkın bu anlamda Bizans geleneğini sürdürdüğünü göstermiştir. Ayrıca, her ne kadar Ihlara ve Belisırma yerleşenlerinin tamamına hizmet edecek bir manastır yapısına rastlamasak da kilise sayısının çokluğundan yola çıkarak vadinin dini yaşamının Ihlara ve Belisırma'da yoğunlaştığını söyleyebiliriz. Yapılacak daha ayrıntılı çalışmalar belki bu konuda farklı öneriler sunulmasının önünü açacaktır, ancak bize göre mevcut araştırmalarla Ihlara ve Belisırma'nın halkın üst, orta ve alt tabakasından yerleşenleri ile bir bütün olarak hem sürekli hem de geçici bir nüfusa sahip dini, askeri ve sivil bir yerleşim olduğunu söylemek daha doğru olacaktır.

Kaynakça

- Ainsworth, W. F. (1842). *Travels and researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*. John W. Parker, West Strand.
- Akyürek, E. (2000). Fourth to eleventh centuries: Byzantine Cappadocia. M. Sözen (Ed.), *Cappadocia* (s. 226-395) içinde. Ayhan Şahenk Vakfı.
- Angold, M. (1997). *The Byzantine Empire 1025-1204, a Political History*. Longman
- Angold, M. (2000). *Church and society in Byzantium under the Comneni 1081-1261*. Cambridge University Press.
- Charanis, P. (1945). On the social structure of the later Roman Empire. H. Grégoire (Ed.), *Byzantion (International Journal of Byzantine Studies) XVII* (s. 39-57) içinde. Byzantine Institute.
- Charanis, P. (1948). The monastic properties and the state in the Byzantine Empire. *Dumbarton Oaks Papers*, 4, 51+53-118.
- Cheynet, J-C. (2006). *The Byzantine aristocracy and its military function*. Ashgate Variorum.
- Cooper, J. E. (2002). *Medieval Cappadocia (9th to mid 11th century) and the Byzantine elite: The archaeological evidence*. University of Oxford. Life and Environmental Sciences Division;

- University of Oxford. School of Archaeology; St. John's College. Unpublished thesis (D.Phil.).
- Çorağan, N. (2003). Antalya'nın Demre (Myra) ilçesindeki H. Nikolaus Kilisesinde yer alan Deesis sahnesi. *Adalya*, 4, 281-286.
- Çorağan Karakaya, N. (2012). Kayseri'nin Yeşilhisar ilçesi Erdemli Vadisi'ndeki Bizans dönemine ait sosyal içerikli yapılar. *Uluslararası Katılımlı XV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu. Anadolu Üniversitesi Eskişehir*. Bildiriler 19-21 Ekim 2011, 2, 451-460.
- Delahaye, H. (1948). Byzantine monasticism. N. H. Baynes ve H. St. L. B. Moss (Ed.), *Byzantium. an introduction to east Roman civilization* (s. 136-165) içinde. Oxford University Press.
- Dernschwam, H. (1992). *İstanbul ve Anadolu'ya seyahat günlüğü* (Y. Önen, Çev). Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Diehl, C. (2010). *Bizans İmparatorluğunun tarihi*. (A. G. Bozkurt, Çev). İlgi Kültür Sanat. (2006, 2. Baskı).
- Doğan, S. (2003). Ortaçağ manastır sistemi: Doğu ve batı manastırları. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 20(2), 73-89.
- Epstein, A.W. (1979). The problem of provincialism: Byzantine monasteries in Cappadocia and monks in South Italy. *Journal of the Marburg and Courtauld Institutes*, 42, 28-46.
- Eyice, S. (1996). Türkiye'de Bizans yerleşimi hakkında notlar. Y. Sey (Ed.), *Tarihten günümüze Anadolu'da konut ve yerleşme [Housing and settlement in Anatolia: A historical perspective]* (s. 206-220) içinde. İstanbul Historical Foundation
- Gerstel, S. E. J. ve Talbot, A.M. (2006). The culture of lay piety in medieval Byzantium 1054-1453. M. Angold (Ed.), *The Cambridge History of Christianity*, 5, 79-100.
- Haldon, J. (2006). Social transformation in the 6th-9th C. East. *Late Antique Archaeology*, 3, 603-647.
- Gerstel, S. E. J. ve Talbot, A. M. (2006). The culture of lay piety in medieval Byzantium 1054-1453. M. Angold (Ed.) *The Cambridge History of Christianity*, 5, 79- 100.
- Haldon, J. (2006). Social transformation in the 6th-9th C. East. *Late antique archaeology*, 3, 603-647.
- Haldon, J. (2009). Social élites, wealth and power. J. Haldon (Ed.) *A social history of Byzantium*. Wiley-Blackwell.
- Harmless, J. W. (2008). Monasticism. S.A. Harvey ve D. G. Hunter (Ed.) *The Oxford handbook of early Christian studies* (s. 193-517) içinde. Oxford University Press.
- Hennesy, C. (2013). *Painting in Cappadocia: a guide to the sites and Byzantine church decoration*. Cecily Hennesy Publications.
- Hild, F. & Restle, M. (1981). *Tabula Imperii Byzantini / Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos)*, 2. Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Hill, S. (1996). When is a monastery not a monastery, *The Theotokos Evergetis and eleventh-century monasticism*, Ed. Margaret Mullet and Anthony Kirby, Belfast Byzantine Texts and Translations, 6 (1), 137-145.
- Itinerary Anciens (1845). *L'itineraire D'antonin la table de Peutinger*. Imprimeire Royale.

- Jerphanion, G. De. (1925-1942). *Une nouvelle province de L'art Byzantin les eglises rupestres de Cappadoce I-IV*, P. Geuthner.
- Jolivet-Levy, C. (2009). The Bahattin Samanlığı Kilisesi at Belisırma (Cappadocia) Revisited. C. Hourihane (Ed.) *Byzantine art: Recent studies essays in honor of Lois Drewer* (s. 81-110) içinde. Brepols.
- Kalas, V. (2000). *Roc-Cut architecture of the Peristrema Valley: society and settlement in Byzantine Cappadocia*. Ph.D. dissertation, New York University.
- Kalas, V. (2009). The Byzantine kitchen in the domestic complexes of Cappadocia. (T. Vorderstrasse and, J. Roodenberg (Ed.). *Archaeology of the countryside in medieval Anatolia* (s. 109-127) içinde. Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.
- Karaca, H. C. (2014). Kitabe ve portreler ışığında Kappadokia kiliselerinde baniler, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 31(2), 139-151.
- Karaca, H. C. (2019). *Soğanlı Vadisi örneğinde Kappadokia Bölgesinde güçlüler ve aristokratlar* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kazhdan, A.P. ve Epstein, A.W. (1990). *Change in Byzantine culture in the eleventh and twelfth centuries*. University of California Press.
- Kazhdan, A. P. (1991). *Oxford dictionary of Byzantium*. Oxford University Press.
- Kazhdan, A. P. & McCormick, M. (2017). Bizans sarayının sosyal sünyası. H. Maguire (Ed.) *Bizans saray kültürü* (M. Günay, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Kostof, S. (1989). *Caves of God, Cappadocia and its churches*. Oxford University Press.
- Lafontaine-Dosogne, J. (1963). Nouvelles notes Cappadociennes, *Byzantion*, 33, 121-187.
- Lucas, P. (1720). *Voyage du sieur Paul Lucas, Fait en M. DCCXIP, &c. Par Ordre de Louis XIV. dans La Turquie, L'Asie, Sourie, Palestine, Haute et Basse Egypte, &c...*, I, Steenhouwer&Uytwerp.
- Magdalino, P. (1984). The Byzantine aristocratic oikos in the Byzantine aristocracy, IX. XII. Centuries, M. Angold (Ed.), *BAR international series 221* (s. 92-111) içinde. Oxford University Press.
- Magdalino, P. (2012). *Ortaçağ'da İstanbul. Altıncı ve on üçüncü yüzyıllar arasında Konstantinopolis'in kentsel gelişimi*. Koç Üniversitesi Yayınları.
- Mango, M. M. (2002). Monasticism, C. Mango (Ed.), *The Oxford history of Byzantium* (s. 209-213) içinde. Oxford University Press.
- Mango, C. (2006). *Bizans mimarisi*. (M. Kadiroğlu, Çev.) Ankara (1976).
- Mango, C. (2008). *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu* (G. Ç. Güven, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Marinis, V. (2009). Tombs and burials in the Monastery tou Libos in Constantinople. *Dumbarton Oaks Papers*. 63, 147-166.
- Mathews, T. & A. Daskalakis – Mathews.(1997). Islamic-style mansions in Byzantine Cappadocia and the development of the inverted T-plan. *Journal of the society of architectural historians* 56 (3), 294-315.
- Morris, R. (2002). *Monks and laymen in Byzantium 843-1118*. Cambridge University Press.
- Neville, L. (2004). *Authority in Byzantine provincial society, 950-1100*. Cambridge University Press.

- Oikonomides, N. (1992). The dedicatory inscription of Eğri Taş Kilisesi (Cappadocia). *Harvard Ukrainian Studies*, 7, 501-506.
- Ostrogorsky, G. (2011). *Bizans Devleti tarihi*, 7. Baskı, (F. Işıltan, Çev.). Türk Tarih Kurumu.
- Ousterhout, R. (1996). An apologia for Byzantine architecture, *Gesta*, 35 (1), 21-33.
- Ousterhout, R. (1997). Questioning the architectural evidence: Cappadocian monasticism, work and worship at the Theotokos Evergetis 1050-1200, Ed. M. Mullet and A. Kirby, *Papers of the Fourth Belfast Byzantine International Colloquium, Portaferry, Co.Down 14-17 September 1995*, 420-431.
- Ousterhout, R. G. (2005). *A Byzantine settlement in Cappadocia*. Dumbarton Oaks Studies XLII.
- Ötüken, Y. (1990). *İhlara*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Öztürk, F. G. (2010). *A comparative architectural investigation of the Middle Byzantine courtyard complexes in Açıksaray-Cappadocia: Questions of monastic and secular settlement, (Unpublished PHD Thesis) [Yayımlanmamış Doktora Tezi]* (METU) Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öztürk, F. G. (2012). The unusual separation of Cappadocian refectories and kitchens: An enigma of architectural history, *METU JFA*, 2012/1, 153-169.
- Öztürk, F. G. (2017). Rock-cut architecture: its nature and archaeology. P. Niewöhner (Ed.) *The archaeology of Byzantine Anatolia. From late antiquity to the coming of the Turks* (s. 148-159) içinde. Brill.
- Peker, N. & Uyar, T. (2010). Güzelöz-Başköy ve çevresi Bizans dönemi yerleşimleri 2009. 28. *Araştırma sonuçları toplantısı*, 1, 283-302.
- Popovic, S. (1998). The "trapeza" in cenobitic monasteries: architectural and spiritual contexts, *Dumbarton Oaks Papers*, 52, 281-303.
- Ramsay, S. W. M. (1890). *The historical geography of Asia Minor*. John Murray.
- Ramsey, W. M. & Bell, G.L. (2008). *The thousand and one churches*. University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.
- Rodley, L. (1985). *Cave monasteries of Byzantine Cappadocia*. Cambridge University Press.
- Rodley, L. ve Thierry, N. (1996). *Cappadocia. Grave art online*. Oxford University Press.
- Rott, H. (1908). *Klainsiatische denkmäler aus Psidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*. Nabu Press.
- Shukurov, R. (2007). Yakuplar: Bizans hizmetindeki Türk Ssoyu (A. Dietrich Çev.). *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 221-243.
- Shukurov, R. (2012). Harem Christianity: The Byzantine identity of Seljuk princes. A. C. S. Peacock ve S. N. Yıldız (Ed.) *The Seljuks of Anatolia: Court and society in the medieval middle east* (s. 115-150) içinde. I.B Tauris.
- Stavarakas, S. (1978). *The Byzantine provincial elite: A study in social relationships during the ninth and tenth centuries* [Yayımlanmamış doktora tezi]. The Faculty of the Division of the Humanities, Department of History, The University of Chicago.
- Şahna, H. (2018). *Kapadokya Bölgesi, İhlara Vadisi'ndeki Bizans dönemi kaya mimarisi* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Şahna, H. (2019). Kapadokya Bölgesi, İhlara Vadisi'ndeki Bizans dönemi kayaya oyma yapı toplulukları. *Arkeoloji ve Sanat*, 10, 105-126.
- Talbot, A.M. (1999). Bizans manastır sistemine giriş, *Cogito*, 17, 161-176.
- Teteriatnikov, N. B. (1996). The liturgical planning of Byzantine churches in Cappadocia. *Orientalia Christina Analecta*, 252.
- Thierry, N. & Thierry, M. (1961). Voyage archeologique en Cappadoce. *Revue des etudes Byzantines. Melanges Raymond Janin*. XIX., 419-437.
- Thierry, N. & Thierry, M. (1963). *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce, région du Hasan Dağı*. C. Klincksiek.
- Thierry, N. (1971). Les églises rupestres, M. Giovanni (Ed.) *The Arts of Cappadoces*. Nagel.
- Vryonis, S. (1986). *The decline of medieval Hellenism in Asia Minor and the process of Islamization from the eleventh through the fifteenth century*. University of California Press.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Araştırmacıların katkı oranı beyanı / Contribution rate statement of researchers:

1. Yazar/First author % 50

2. Yazar/Second author % 50

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).